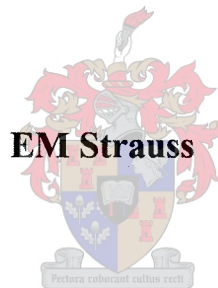

**‘N KULTUURHISTORIESE EN OPVOEDKUNDIGE
WAARDEBEPALING VAN PLAASSKOLE IN DIE
OVERBERG, IN DIE LIG VAN DIE UITFASERING
DAARVAN**

Tesis ingelewer ter gedeeltelike voldoening aan die vereistes vir die graad
van Magister in Lettere en Wysbegeerte (Afrikaanse Kultuurgeskiedenis)
aan die die Universiteit van Stellenbosch

Studieleier: Dr M Burden

Maart 2000

Ek, die ondergetekende, verklaar hiermee dat die werk in hierdie tesis vervat, my eie oorspronklike werk is en dat ek dit nie vantevore in die geheel of gedeeltelik by enige universiteit ter verkryging van 'n graad voorgelê het nie.

OPSOMMING

Daar heers groot verskil van mening oor waar die grense van die Overberg lê en daarom word die gebied vir die doeleindes van hierdie studie soos volg afgebaken: die Hottentots-Hollandberge as die westelike grens, die Riviersonderend- en Langeberge as die noordelike grens, die Atlantiese oseaan as die suidewestelike en die Indiese oseaan as die suidoostelike grens. Aan die oostekant strek die gebied tot by die Duiwenhoksrivier naby Heidelberg.

Die geskiedenis van die onderwys in Suid-Afrika is nou verweef met die algemene geskiedenis van die land. Onderwys op die platteland het in die 18de en 19de eeu met verskeie stremmende faktore te kampe gehad, byvoorbeeld die yl bevolking, groot afstande van die hoofsentra en 'n tekort aan goed opgeleide onderwysers. Ten spyte van dié beperkinge het onderwys in die plaasskole ná die vestigingsperiode 'n bloeitydperk beleef wat vanaf ongeveer 1940 gevolg is deur 'n afname in die getal plaasskole.

Die rol van die plaasskole in die Overberg is nie slegs belangrik as gevolg van hul bydrae tot die formele onderwys en opvoeding van die plattelander nie, maar ook vir die belangrike bydrae wat hulle lewer op die gebied van die kultuurgeskiedenis. Plaasskole is 'n goeie teelaarde vir die volkskultuur en die plaasskoolkind se belewing van sekere aspekte van die kultuur soos byvoorbeeld die volkswoordkuns, speletjies, en die noue band tussen bodem en kultuur, lewer 'n uiters waardevolle bydrae tot hulle algemene opvoeding en vorming. In die plattelandse milieu is die ouerhuis en die kerk besondere bondgenote van die plaasskool.

Hoewel daar tans (1999) nie 'n formele beleid bestaan deur middel waarvan plaasskole doelbewus uitgefaseer word nie, gebeur dit wel in realiteit dat die een na die ander skool sy deure moet sluit. Die belang van die kulturele bydrae wat plaasskole maak tot die opvoeding en vorming van die kind, behoort in ag geneem te word voordat skole deur die owerheid gesluit word.

SUMMARY

Due to the great differences of opinion regarding the exact area covered by the Overberg, the following boundaries are stipulated for the purposes of this study: the Hottentots Holland Mountains form the boundary to the west, the Riviersonderend and Langeberg Mountains to the north, the Atlantic Ocean to the southwest and the Indian ocean to the southeast. In the east the area stretches up to the Duivenhoks River near Heidelberg.

The history of education in South Africa is closely interwoven with the general history of the country. Education in rural areas had to contend with various inhibiting factors during the 18th and 19th centuries. Among these factors were the scarce population, large distances between main centres and a shortage of well-trained teachers. In spite of such limitations, education in farm schools blossomed after the initial period up to approximately 1940, after which time there was a steady decline in the numbers of these schools.

The farm schools in the Overberg are not only important regarding the part they play in contributing to the formal education and upbringing of rural children, but also for the important contribution they make to cultural history. The child attending a farm school experiences certain aspects of culture such as folk tales, rhymes, songs, games and the close ties between culture and nature in a unique way, and this has an extremely important influence on the general development and education of these children. In the rural environment the parental home and the church are two important allies of the farm school.

Although there are currently (1999) no formal policies in place for the purposeful phasing out of farm schools, it is, however, a fact that they are forced to close their doors the one after the other. The importance of the cultural contribution these schools make to the upbringing of the child should be taken into consideration by the authorities before the decision is made to close them down.

**Hierdie werk word opgedra aan
my dogter**

Amari Strauss

vir haar inspirasie, motivering en ondersteuning

DANKBETUIGINGS

My opregte dank en waardering aan:

- My studieleier, dr Matilda Burden, vir haar deskundige en doelgerigte leiding wat vir my van onskatbare waarde was; ook vir haar altyd vriendelike beskikbaarheid, haar deursettingsvermoë en haar geduld wat nooit opgeraak het nie.
- Dr Helena van Schalkwyk vir die taalkundige versorging en die aanmoediging.
- Mev Adéle Botha vir die tegniese versorging.
- Informante, vriende en familie vir hulle waardevolle inligting en onderskraging.
- Boweal my Hemelse Meester wat dit alles moontlik gemaak het en aan wie al die eer toekom.

EM Strauss

Stellenbosch

Januarie 2000

INHOUDSOPGAWE

INLEIDING	1
HOOFSTUK 1: GEOGRAFIESE EN HISTORIESE AGTERGROND VAN DIE OVERBERG	10
1.1 Ligging, grense en gemeenskappe	10
1.2 Herkoms van die streeknaam	14
1.3 Topografie en klimaat	16
1.4 Ekonomie	18
1.5 Vroeë ontwikkeling	19
1.6 Veeboerdery	21
1.7 Probleme ten opsigte van die administrasie van die Overberg	22
HOOFSTUK 2: DIE TOTSTANDKOMING VAN FORMELE ONDERWYS IN SUID- AFRIKA	23
2.1 'n Oorsig oor formele onderwys	23
2.1.1 Algemeen	23
2.1.2 Die rol van die vrou in die onderwys	25
2.1.3 'n Kultuurstryd rondom onderwys	27
2.2 Staatsbeheer oor onderwys in die Overberg	29
2.2.1 Stremmende faktore	29
2.2.2 Groter staatsbeheer oor die onderwys aan die Kaap tydens die De Mist-tydperk 1802 – 1806	32
2.2.2.1 Riglyne vir sogenaamde skoolmeesterknegte	33
2.2.2.2 Bepalings rakende onderwysers	33
2.2.2.3 Bepalings rakende leerlinge	34
2.2.2.4 Pligte van die onderwysers	34
2.2.2.5 Voorwaardes vir onderwysers	34

2.2.3 Opsomming van onderwysbeheer in die De Mist-era	34
2.2.4 Die tydperk 1806-1838	35
2.2.5 Beheer oor onderwys in die Kaapkolonie 1839 – 1909	35
2.2.6 Skoolrade in die Overberg (1905-1991)	39
2.3 Slot	39

HOOFSTUK 3: DIE GESKIEDENIS VAN PLAASSKOLE IN DIE KAAPKOLONIE

MET KLEM OP DIE OVERBERG	41
3.1 Vestiging	41
3.2 Uitbreiding	42
3.2.1 Statistiek	42
3.3 Afname in getal plaaskole	43
3.3.1 Distrik Bredasdorp	44
3.3.2 Distrik Riviersonderend	47
3.3.3 Distrik Swellendam	50
3.3.4 Distrik Napier	50
3.3.5 Distrik Villiersdorp	51
3.3.6 Distrik Botrivier	51
3.3.7 Distrik Caledon	51
3.3.8 Distrik Greyton	52
3.4 Plaasskole in die algemeen	52
3.5 Die invloed van die Tweede Wêreldoorlog op die onderwys	53
3.6 Uitfasering	54
3.7 Slot	55

HOOFSTUK 4: DIE OPVOEDING VAN DIE KIND IN DIE LANDELIKE

OMGEWING	56
4.1 Die rol van plaasskole.....	56
4.2 Informele opvoeding.....	63
4.2.1 Buitemuurse aktiwiteite by plaasskole.....	63
4.2.2 Tuisopvoeding.....	66
4.3 Die rol van die kerk en geestelike aktiwiteite.....	66
4.3.1 In die algemeen.....	66
4.3.2 Christelike Jongeliede- en Debatsverenigings.....	67
4.3.3 Basaars.....	68
4.4 Slot.....	70

HOOFSTUK 5: DIE KULTUURHISTORIESE WAARDE VAN DIE PLAASSKOOL:

GEESTELIKE KULTUUR.....	72
5.1 Inleidend	72
5.2 Volkswoordkuns	72
5.2.1 Naamgewing	72
5.2.2 Volkstaal	77
5.2.3 Volksvertelling.....	84
5.2.4 Musiek	86
5.2.4.1 Algemeen.....	86
5.2.4.2 Die volksliedjie.....	87
5.2.5 Volksrympies	96
5.2.6 Raaisels	99
5.2.7 Volkstoneel	101
5.2.8 Grappe.....	102
5.3 Volksgeloof en godsdienstige gebruike.....	103
5.4 Lewensvorme.....	105

HOOFSTUK 6: DIE KULTUURHISTORIESE WAARDE VAN DIE PLAASSKOOL:

STOFLIKE KULTUUR.....	111
-----------------------	-----

6.1 Geboue	111
6.2 Vervoer	114
6.3 Skooldrag	117
6.4 Eetgewoontes	117
6.5 Meubels.....	117

HOOFSTUK 7: EVALUERING.....	118
-----------------------------	-----

Inleidend.....	118
Bevindinge ten opsigte van opvoedkundige en kultuurhistoriese waarde	118

BRONNELYS	122
-----------------	-----

INLEIDING

Probleemformulering

Ná 'n tydperk van opbloeï in die stigting en funksionering van plaasskole aan die begin van die twintigste eeu, het daar 'n fase aangebreek rondom die middel van die eeu dat plaasskole begin sluit het (sien hoofstuk 2.3). Veral die afgelope drie dekades is dit opvallend hoeveel van dié skole hulle deure finaal moes sluit. Dit bring die volgende vrae na vore:

- Waarom sluit so baie plaasskole?
- Is daar 'n beleid van uitfasering by die onderwysdepartement?
- Wat is die waarde van die plaasskole, kultuurhistories en opvoedkundig gesproke?
- Is daar nie genoeg meriete in hulle bestaan om die uitfasering doelgerig te probeer teëwerk nie?

Bogenoemde vrae het die navorsing vir hierdie studie gestimuleer.

Hipotese

Die hipotese wat as vertrekpunt vir die studie geneem word, is die volgende:

- Dat plaasskole vinnig besig is om uit die landelike gemeenskap te verdwyn
- Dat plaasskole wel 'n beduidende bydrae maak tot die opvoeding, ontwikkeling en vorming van die laerskoolleerder
- Dat plaasskole 'n buitengewone en eiesoortige bydrae maak tot die vorming van die kind as gevolg van die besonderse kultuurhistoriese faktore wat teenwoordig is in die landelike milieu
- Dat ook die wyer gemeenskap as net die leerders baat vind by die teenwoordigheid van 'n plaasskool in die omgewing.

Doel van ondersoek

Die doel van die studie is in die eerste plek om vas te stel hoe, wanneer en waarom plaasskole tot stand gekom het op die Suid-Afrikaanse platteland; die ontwikkeling van die plaasskool word dus geplaas teen die agtergrond van onderwysontwikkeling in die land. Tweedens moet daar vasgestel word of daar by die onderwysdepartement wel 'n beleid ten opsigte van die uitfasering van plaasskole bestaan. In die derde plek wil die ondersoek slegs kursories kyk na die opvoedkundige waarde van die plaasskool, aangesien dit 'n kultuurhistoriese studie en nie werklik 'n opvoedkundige studie is nie. Die vierde en belangrikste doelwit is om 'n diepgaande ondersoek te doen na die neerslag van die kultuurgeskiedenis van die gemeenskap in dié geografiese gebied, soos dit in die plaasskool na vore kom. Aangesien verreweg die meerderheid van die leerders Afrikaanssprekend is, word die klem geplaas op die kultuur van die Afrikaanssprekers van die betrokke area. Die studie het dan ten doel om die invloed van die kultuurhistoriese agtergrond op die vorming van die kind te evalueer.

Terreinafbakening

Die geografiese gebied wat vir hierdie studie uitgesonder word, is die Overbergstreek in die Wes-Kaapprovinsie. Die rede daarvoor is dat dit 'n landelike gebied is waar daar in verhouding met baie ander streke nog heelparty plaasskole bestaan en dit dus 'n baie geskikte gebied maak vir 'n kultuurhistoriese en opvoedkundige evaluering. Die Overberg is 'n baie groot streek en daar is dus 'n steekproef gemaak deur agt skole te kies waar stof ingesamel is. Die volgende skole is by die ondersoek betrek: Buffeljagsrivier, Daniël le Roux, Jongensklip, Klipdale, Krige, Lindeshof, Ouplaas en Protom (Sien figuur 2).

Omdat die geskiedenis van die ontstaan van plaasskole nagegaan word, strek die historiese deel van die ondersoek vanaf die vroeg 18de eeu, maar vir die kultuurhistoriese evaluering is daar gefokus op die twintigste eeu, aangesien daar in dié deel van die ondersoek hoofsaaklik van informante as bronne gebruik gemaak is.

Begripsomskrywing

Vir die doeleindes van hierdie studie word die belangrikste relevante begrippe soos volg omskryf:

- **Kultuurhistories:** Soos Grobbelaar tereg opmerk in sy artikel *Dit is Kultuurgeskiedenis*, bestaan daar soveel opinies oor die aard en wese van hierdie vakgebied, veral onder nie-kultuurhistorici (1990:50-66), dat daar nie in 'n kort begripsomskrywing op alle moontlikhede en argumente ingegaan kan word nie. Volgens Coertze is kultuur *die resultaat van die skeppende werksaamheid van die mens* (1961:31). Grobbelaar wys ook op die invloed van die natuur en bonatuur op die skeppingsproses (1974:11). Hierdie studie fokus op geestelike en stoflike kultuuruitinge wat in die plaasskool tot uiting kom, met klem op die volkskundige aspekte.
- **Opvoedkundig:** Die opvoedkunde verwys na die opvoeding, ontwikkeling en onderrig van die mens in sy totaliteit. Soos reeds genoem is die doel van hierdie studie nie om 'n in diepte opvoedkundige evaluering van plaasskole te doen, deur byvoorbeeld die leerplanne, onderrigmetodes en algemene onderwysmetodiek te ontleed nie. Daar word dus met *opvoedkundige* hier bedoel die algemene vorming van die kind.
- **Plaasskole:** Dit is skole wat in 'n landelike omgewing geleë is en hoofsaaklik die boeregemeenskap bedien. Daar is gewoonlik tussen een en drie onderwysers in die skole en 'n algemene kenmerk is dus dat enigiets tussen drie en sewe grade (standerds) in een klaslokaal onderrig word.
- **Uitfasering:** Dit impliseer 'n aksie van owerheidsweë waarvolgens plaasskole gesluit word, hetsy omdat daar 'n beleid van sentralisasie bestaan, of om ander redes.

Metodiek en evaluering van bronne

Die onderwerp leen hom daartoe dat daar van 'n groot verskeidenheid kultuurhistoriese bronne gebruik gemaak kan word. Argivale bronne in die Kaapse Argiefbewaarplek is benut, sowel as in die Dokumentesentrum van die Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis, Universiteit van Stellenbosch (tans Departement Geskiedenis). Laasgenoemde beskik oor 'n baie groot versameling ongepubliseerde kultuurhistoriese stof

oor die Overberg. 'n Literatuurstudie, wat dokumentêre sowel as letterkundige bronne insluit, is gedoen. Daar is gebruik gemaak van individuele informante as mondelinge bronne, sowel as van groepe skoolkinders. Daar is ook waarneming by die skole gedoen wat nie gesprekke of onderhoudvoering insluit nie. 'n Verdere aspek van die navorsing het besoeke aan verskeie toepaslike museums behels. Die Drostdy Museum te Swellendam, die Skeepswrak Museum te Bredasdorp en die Kaapse Onderwysmuseum in Wynberg was die belangrikste hiervan.

In die literatuurstudie is afgekom op verskeie artikels in die tydskrif *Die Kultuurhistorikus*, wat handel oor verskillende persone se herinneringe aan hul plaasskooldae. Hoewel hierdie plaasskole in ander streke van die land geleë is of was, was dit 'n uitstekende bron om die Overbergse plaasskole in konteks te plaas en met ander soortgelyke skooltjies te vergelyk.

Afgesien van sekondêre bronne oor die ontwikkeling van onderwys in Suid-Afrika, is baie bruikbare inligting ook gekry by die Onderwysmuseum. Oor die huidige stand van onderwys in die Wes-Kaap en die departement se sienswyse met betrekking tot plaasskole, was die onderhoude met mnr H Chamberlain van die Wes-Kaapse Onderwysdepartement uiters waardevol.

'n Informant wat nie direk in die tesis aangehaal word nie, maar in die loop van verskeie gesprekke baie bygedra het om die navorser se gedagtes te vorm en te stimuleer, is die kringbestuurder (inspekteur) van die Overbergse plaasskole, mnr JP van Tonder.

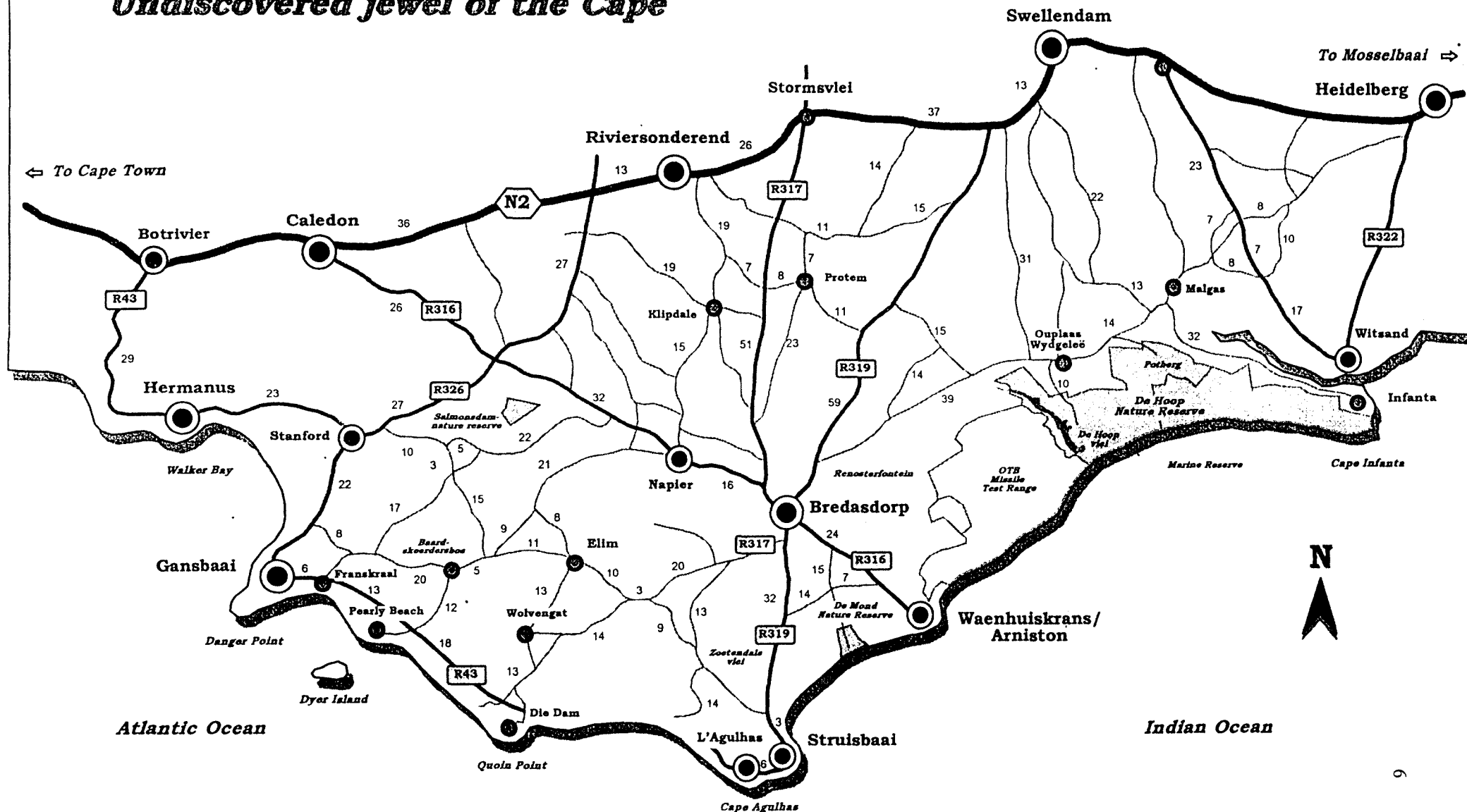
Aanbieding van stof

Na die aanvanklike geografies-historiese oriëntering bied die studie 'n oorsig oor die totstandkoming van formele onderwys in Suid-Afrika, die vestiging van plaasskole en die opvoeding van die kind in die landelike omgewing. Laasgenoemde het nie net skoolonderrig behels nie, maar ook opvoeding deur middel van die huisgesin, die kerk en organisasies soos debats- en jongeliedeverenigings. In hoofstukke 5 en 6 word die kultuurgeskiedenis van die streek, soos dit in die plaasskool na vore kom, behandel. Dit

sluit dus nie alle aspekte van die kultuurgeskiedenis in nie, maar slegs dié wat op die plaasskoollewe van toepassing is of baie nou daarby aansluit.

WELCOME TO THE SUIDPUNT

Undiscovered jewel of the Cape

SOUTHERNMOST TIP OF AFRICA

FIGUUR 1

(Mnr. RC Strauss 1999:kaart)

FIGUUR 2

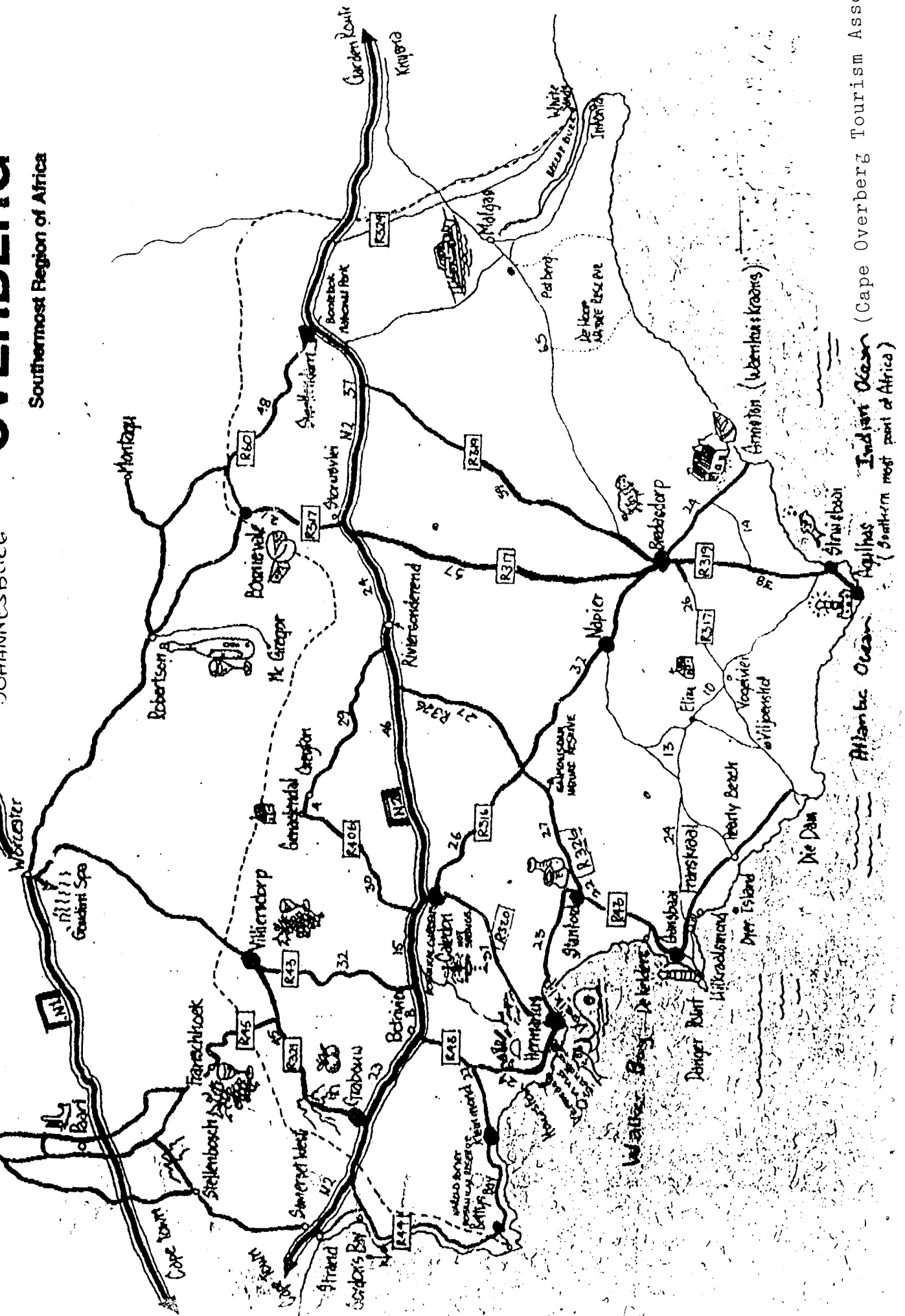

FIGURE 3

HOOFTUK 1

GEOGRAFIESE EN HISTORIESE AGTERGROND VAN DIE OVERBERG

1.1 Ligging, grense en gemeenskappe

Volgens die skrywers Rothmann & Warner is die Overberg nie 'n geografiese gebied met vaste grense nie. Verskillende skrywers baken die Overberg met verskillende grense af. In die vroegste dae het dit beteken alles wat agter die *Berge van Afrika* lê, van Hangklip in die weste tot waar *de macht der Hoog Edele Compagnie eindigt* in die ooste (Rothmann & Warner 1983:7). Met verloop van tyd het die benaming vervaag soos die distrikte identiteit gekry het, maar dit het nie heeltemal verdwyn nie. Genoemde skrywers verwys met die naam na min of meer die streek van Botrivier tot by Swellendam tussen die Riviersonderend- en Langeberge en die see (Rothman & Warner 1983:7).

Die meer volledige omskrywing van Prins lui soos volg: *Die kerngebied van die Overberg omsluit die area van Kaap Hanglip (Hangklip) en die Sir Lowryspas in die weste tot by Franskraal en Baardskeerdersbos en L'Agulhas in die suide. Hiervandaan strek dit tot by Soetendalsvallei en swaai dan oos om die rûens van Karsrivier tot by Kykoedie in te sluit. Van hierdie plase af word die loop van die Riviersonderend van Stormsvlei af noordwaarts gevolg tot by Villiersdorp en van daar af word die sirkel via die Viljoenspas en Grabouw voltooi tot weer bo-op Sir Lowryspas. Teen ongeveer die middel van die agtiende eeu het dié gebied die veldkornetskappe van Palmietrivier, Karsrivier, Botrivier, Soetendalsvallei, Bosjesveld (Villiersdorp), Uilekraal en Zwarteberg, Riviersonderend en Kleineriviersmond ingesluit* (Prins 1992:9) (Sien figuur 3, 4).

Prins wys daarop dat die streeknaam Overberg in die volksmond net so bekend is as die name Boland, Swartland, Namakwaland en die name van baie ander streke (Prins 1992:6). Hierdie skrywer se deeglike navorsing oor die Westelike Overberg in die laat agtiende en vroeë negentiende eeu is 'n kultuurskat wat die Overberg, met sy vele fasette, op 'n breedvoerige wyse aan die lesers bekendstel.

Soos die distrikte die een na die ander onafhanklik geword het, het die distriksname van Swellendam, Caledon en Bredasdorp later sterker as die versamel- of streeknaam Overberg begin figureer. Daar was 'n lang tyd dat dié naam nie genoem was nie, want die mense was Swellendammers, Bredasdorpers en Caledonners. Prins meld dat daar in 1980 baie probleme was toe die geamalgameerde afdelingsraad van Bredasdorp-Swellendam en die afdelingsraad van Caledon sterk verskil het oor die gebruik van die streeknaam, Overberg (Prins 1992:11). Dit bevestig dat hulle 'n sterk groepsgevoel en streektrots het. Dieselfde gesindheid spreek uit die gebruik van die naam Overberg vir onder andere skole, hotelle, besighede en die toerismebedryf.

'n Bekende boorling en kenner van die Overberg, die skrywer Con de Villiers, het hierdie streek vanaf die Hottentots-Hollandberge ooswaarts tot by Riversdal afgebaken. Dit blyk uit onderhoude met Hercules Wessels en Simon Streicher dat hulle saam met De Villiers stem dat die Overberg tot by die Duiwenhoksrivier by Heidelberg en tot in die distrik van Riversdal strek (1988:onderhoude). In *Wisselstrale oor die Strandveld* skets Jan Fourie die Overbergse Strandveld. In die voorwoord van hierdie boek beskryf Wiets Beukes die gebied oos van Hermanus soos volg: *die onheilspellende Danger Point, die nostalgiese Kleinbaai, Franskraal en Uilenkraalsmond wat met die kuslyn lepelle tot aan Branderbaai, die romantiese Gansbaai en Pearly Beach en die geskiedkundige ou ghwano-verskaffer Dyerseiland, met sy derduisende kormorante en pikkewyne* (Fourie 1994:9).

Die Overberg, die mees suidelike punt van Afrika, is die enigste streek wat deur die Atlantiese en Indiese oseaan omspoel word.

Uit 'n verdedigingsoogpunt is die Overberg geografies so geleë dat dit as 'n buffergebied vir die Kaap gedien het, nie net vir militêre aanvalle van die buiteland af nie maar ook vir die aanvalle van die inheemse inboorlinge (Prins 1979:112).

In die gebied bekend as die Overberg is verskeie dorpies en gemeenskappe wat reeds deur verskillende skrywers beskryf en besing is (Sien figuur 2, 3, 4).

Baardskeerdersbos

Baardskeerdersbos is geleë tussen Gansbaai en Elim. Die plekkie [...] *het 'n eiesoortige eensaamheid, vrugbaarheid en gehardheid* (Fourie 1994:15). Die rustigheid skep die indruk dat die tyd daar stilgestaan het en dat dit voel soos die lewenswyse in die neëntiende eeu. Daar is nog baie kultuurgeskiedenis verweef in die winkeltjie soos die reuk van boermeel, pruimtwak en lampolie wat sinoniem is met die volksmens se lewenswyse van 'n vroeëre era.

Bredasdorp en Napier

Bredasdorp en Napier is albei in 1838 gestig, 16 kilometer van mekaar. Bredasdorp is aangelê op die plaas Langefontein en Napier op Klippe Drift as kerkdorpe (Rothmann & Warner 1983:55).

Caledon

Die dorp Caledon het sy ontstaan aan sy warmbron te danke. Aan die suidwestelike punt van die Swartberg, aan die boonste rand van die dorp stoot die beroemde warmbron reeds vir etlike duisende jare sy helende water uit sewe oë (Rothmann & Warner 1983:24).

Elim

In 1824 het die Morawiese sendingstasie Elim tot stand gekom op die plaas Vogelstruiskraal in die Bredasdorpse Strandveld (Rothmann & Warner 1983:32).

Franskraal

Franskraal is 'n stranddorp wat vroeër jare bekend was as Frikkiesbaai. Fourie beskryf die Strandveld se rykdom van kruie, die branders asook die melkhoutstruik wat skeef en plat gewaai is deur die winde *wat heelpad van die Suidpool af kom* (1994:19).

Genadendal

In 1737 is Georg Schmidt deur die Morawiese Sendinggenootskap na Genadendal gestuur as sendeling om onder die Khoi te werk. Dit is hier waar die sending in Suider-Afrika begin het. Genadendal is geleë langs die Sonderendrivier. Die sendelinge was praktiese geskoolde mense en die inwoners kon 'n goeie bestaan maak uit die ambagte wat hulle van

die sendelinge geleer het, soos kuipery, smidswerk en skoenmakery (Rothmann & Warner 1983:28-30).

Greyton

Greyton is 'n skilderagtige plekkie teen die voet van die Riviersonderendberg en bestaan vanaf 1854. Daar groei 'n rykdom van proteas, heide, sewejaartjies en rooi disas hoog teen die bergkloofkranse (Rothmann & Warner 1983:37).

Kleinbaai en Uilenkraalsmond

Tussen Pearly Beach en Gansbaai is Uilenkraalsmond, Franskraal en Kleinbaai geleë. Die oorspronklike naam van Kleinbaai is Van Dyksbaai. Dit is een dorp met twee name. Die skuite het van dié *klein baai* af see toe gegaan. Later het dit Kleinbaai op verskeie landkaarte geword. Die naam Van Dyksbaai kom op transportaktes voor. Uilenkraalsmond is 'n gewilde kampeerplek vir vakansiegangers. Verder het die plek bekend geraak vanweë die danse wat daar aangebied word. Die oujaarsdans op Uilenkraalsmond het tradisie geword in die Strandveld (Fourie 1994:21,22; Benade 1998:32; Mnr. A Wessels 1999:onderhoud).

Stanford

In *Stanford Stories* beskryf SJ du Toit Stanford soos volg: *Stanford is geleë aan die Kleinrivier met sy wye opvanggebied in die Overberg. Die rivier vorm 'n waterbaan tussen Stanford en Hermanus. By Stanford groei die nasionale blom, Protea cynaroides en ons nasionale voël, die bloukraanvoël broei hier. Ons het ook die pragtige bosbok wat absoluut habitatgebonde is, in die duine* (Du Toit 1995:5).

Kerk- en boeregemeenskappe

Benewens die dorpe is daar nog die kerk- of boeregemeenskappe wat elk 'n baie unieke rol in die Overberg vervul of vervul het. Aan die begin van die twintigste eeu het Wolfgat, Ouplaas, Elandsdrift, Viljoenshof, Protem, Voëlvlei, Holdrift en Grashoek onder Bredasdorp geressorteer (Prins 1988:26). In 1999 bestaan die gemeenskappe van Ouplaas, Protem en Viljoenshof nog as kerkgemeenskappe wat onder Bredasdorp ressorteer. Die belangrike rol wat hierdie gemeenskappe in die Overberg gespeel het kan nie genoeg

beklemtoon word nie. In die distrik Napier was daar ook buitewyke met plaasskole wat 'n belangrike rol in die Overberg gespeel het. Klipdale, Quarrie, Halfaampieskraal, Matjieskloof, Klein-Soutrivier, Oude-Bakoven, Holdrift, Tuinplaas, Hansiesrivier en Houtbaai is voorbeelde van sulke buitewyke (Auret 1997:148). Klipdale is 'n buitewyk wat nog steeds 'n aktiewe rol in die kerk-, skool- en landbougemeenskap speel. In die distrik Caledon is Krige en Jongensklip nog twee van die boeregemeenskappe wat as volwaardige skool- en boeregemeenskappe voortbestaan. Lindeshof en Rietpoel is in die distrik Riviersonderend geleë. Stormsvlei en Buffeljags ressorteer onder die distrik Swellendam. Bogenoemde buitewyke figureer as volwaardige gemeenskappe in die Overberg.

Vir die doeleindes van hierdie studie sal bogenoemde gemeenskappe en dorpe nie almal behandel word nie, maar daar sal slegs gekyk word na die Rûens wat deel is van die Overberg, met Protém en die buurdistrikte. Die Vyeboomarea in die distrik Grabouw word ook behandel aangesien die plaasskool, Daniël le Roux, wat nog sterk as plaasskool in die westelike Overberg figureer, daar geleë is. Oor die westelike Overberg is daar alreeds volledig navorsing deur Prins gedoen. Sy het die klem op die geskiedkundige, kulturele en ekonomiese ontwikkeling van die westelike Overberg in die vroeë agtiende en negentiende eeu laat val.

Hierdie studie baken die Overberg soos volg af: die Hottentots-Hollandberge as die westelike grens, die Riviersonderend- en Langeberge as die noordelike grens, die Atlantiese oseaan aan die suidwestekant en die Indiese oseaan met die Agulhasstroom aan die suidoostekant. Die oostelike grens strek tot by die Duiwenhoksrivier (sien figuur 3, 4).

1.2 Herkoms van die streeknaam Overberg

Prins meld dat Overberg nooit die amptelike naam van 'n bepaalde distrik was nie. Dit was eerder die naam van 'n geografiese en historiese gebied. In die vroeë jare het die hele gebied oos van die Hottentots-Hollandberge onder die jurisdiksie van die Stellenbosse landdros geressorteer (Prins 1992:10). Swellendam, Suid-Afrika se derde oudste dorp, is in 1745 as 'n onderlanddrosdistrik gestig om Stellenbosch, wat al hoe meer onhanteerbaar

geword het namate meer boere ooswaarts van die Hottentots-Hollandberge ingetrek het, kleiner te maak (Van Lill 1998:19). Caledon en George is albei in 1811 as onderdrosdye van Swellendam afgestig. Riviersonderend is eers in 1922 tot 'n dorp verklaar, terwyl Bredasdorp, Napier en Riversdal in 1838 gestig is (Rothmann & Warner 1983:19). In *Ons Kerk Album* word die datums van Caledon en Bredasdorp gemeentes soos volg aangedui: *Caledon, Deze Gemeente wort gesticht in 1810* (Zinn e.a. 1916:43). *Bredasdorp, Deze Gemeente wort gesticht in 1839* (Zinn e.a. 1916:65).

Voor 1745 moes die Stellenbosse landdros 'n plan bedink om hierdie afgeleë oostelike gebied te identifiseer. Daar moet in gedagte gehou word dat baie plekke nog nie Westerse name gehad het nie. Hy het dus versoek dat die onderdane agter die Hottentots-Hollandberge hulle plase in hulle korrespondensie met hom as *overberg* moes aandui. So het die naam *overberg* deel van 'n adres geword, byvoorbeeld Leopold Heuser, Boontjieskraal, over de berg. Die naam is vir die eerste keer op 3 September 1708 in 'n amptelike dokument gebruik. Ferdinand Appel het verlof gekry om *met denselvs vee, bestaande uit runderen en schaapen [...] te maagen gaan leggen en wyder over de berg van Hottentots Holland booven aan de Bot Rivier* (Prins 1992:10).

Die naam Overberg as sodanig impliseer afgesonderdheid. In die begin was die naaste kerk en landdros op Stellenbosch en Overbergers moes ten minste een maal per jaar oor die berg gaan vir die bevestiging van huwelike of om kinders te laat doop (Wessels 1995:10).

Soos die distrikte Swellendam, Caledon en Bredasdorp onafhanklik geword het, het die distriksname sterker as die streeknaam Overberg begin figureer. Daar is gepraat van die Bredasdorpers, Caledonners en Swellendammers (Prins 1992:11). Dit was prof. Con de Villiers wat hom beywer het om die naam Overberg weer te laat herleef. Con de Villiers was een van die groot geeste van die Overberg wat die streek se naam herwin het en die naam aan die historiese streek teruggegee het. Dit spreek duidelik uit sy boeke, praatjies en sy liefde vir die streek (Prins 1992:11).

1.3 Topografie en klimaat

Die Overberg is geleë agter die Hottentots-Hollandberge en dus geografies doeltreffend van Stellenbosch afgesny. Bergreekse strek parallel tussen die Overberg en Stellenbosch. Die geografie van die Overberg het egter nie in die pad van die historiese ontdekking en ontwikkeling van dié streek gestaan nie, hoewel dit tog stremmend op die ontwikkeling ingewerk het.

Elande en ander grootwild het 'n paadjie oor die berge, vandag bekend as die Hottentots-Hollandberge, uitgetrap. Die Khoi het die paadjie Gantouw of Elandspad genoem (Hopkins 1972:10). Hindernisse het die eerste intrekkers nie gekeer om die gevaarlike omgewing aan te durf nie. Die Ou Kaapse wapad was redelik gerieflik soos dit voor die heuwels en oor die Rûensrante ooswaarts geloop het (Rothmann & Warner 1983:12).

Die kusgebied van Kaap Agulhas tot Kaappunt word gekenmerk deur 'n mooi maar uiters gevaarlike stormsee waar baie skepe al vergaan het. Burrows gee in sy boek *Overberg Odyssey*, 'n chronologiese uiteensetting van skepe wat langs die kuslyn van die Overberg in die moeilikheid beland het (1994:167-180).

'n Eenaardige verskynsel in die Strandveld, veral gedurende die somertyd, is die digte misbank, wat sommige aande soos 'n reuse wolkombers uit die see aankruip en ook 'n groot gedeelte van die Rûens oorvloei. Hierdie miswolk ontstaan as 'n gevolg van die vermenging van koue en warm lug bokant die see, waar die koue Weste-wind-dryfstroom die terrein van die warm L'Agulhasstroom binnedring. Soggens vroeg trek hierdie misbank terug seewaarts, waar die relatiewe lae lugdrukgebied dan voorkom (Dreyer 1938:85). Die topografiese geaardheid van die Overberg sluit in die bergagtige landskap van Groenland by Grabouw, die Rûensveld suidoos van Caledon, die moerasagtige dele naby Riviersonderend, die sanderige vlaktes en duineveld van die Strandveld naby Hermanus asook die boomryke klowe rondom Swellendam. Die kusgebied staan bekend as die Strandveld en vorm merendeels die laagliggende vlakte wat deur die Bredasdorpberge begrens word (Rothmann & Warner 1983:12,15; Mnr. S Streicher 1998:onderhoud).

Die Sonderend- en die Breederivier, vandag beter bekend as Breërivier, is twee groot riviere in die Overberg wat van die vroegste dae af die slagaar van die Overberg gevorm het. Ander kleiner riviere soos die Kars-, Kykoedie-, Palmiet-, Bot- en Soutrivier het almal deur die jare heen 'n kardinale rol gespeel in watervoorsiening vir mens, dier en landboudoeleindes. Die Nuwejaarsrivier het sy oorsprong aan die noordwestekant van die Soetendalsvleimeer, die suidelikste meer van Afrika, wat ook Suid-Afrika se grootste natuurlike varswatermeer, ongeveer ag kilometer noord van Kaap L'Agulhas is (Dreyer 1938:83).

Weens die groot variasie in topografie en klimaat van die Overberg word 'n verskeidenheid floreende landbouvertakings in die streek aangetref. Die vernaamste hiervan is vee, graan, vrugte, groente en fynbos. Die Overberg is 'n winterreënstreek wat gekenmerk word deur matigheid in sy bodemverskynsels. In die bergstrome is standhoudende water. Die heersende wind in die somer is die oostewind en in die winter die westewind. In die volksmond word gesê dat die noordwestewind reën bring in die wintermaande terwyl die lente- en somerreën vanuit die suidooste kom (Brosjure *Overberg* g.d.:g.p.).

Die Overberg is ryk aan 'n groot verskeidenheid plantsoorte. Immergroen struikgewasse (fynbos), 'n groot verskeidenheid grassoorte, bossies, bome en natuurlike aangeplante weidings kom voor in die verskillende dele van die Overberg. 'n Groot gedeelte van die oorspronklike plantbedekking van die Overberg het verdwyn as gevolg van menslike aktiwiteite soos veldbrande, veeweiding, saailande, tuinbou, vrugteverbouing en bome is ook as brandhout aangewend. Die Hottentots-Holland-, Houwhoek-, Riviersonderend-, Bredasdorp- en die Langeberge is die bergreekse wat uittroon bokant die golwende landskap van die duine en die rûens (Brosjure *Overberg* g.d.:g.p.).

Die omgewingsinvloed het 'n groot impak op die ontwikkeling van die lewenshouding en -beskouing van die Overbergers. Prins is van mening dat dit hulle tot 'n unieke, afsonderlike mensegemeenskap met eienaardige kenmerke en 'n eie kultuur laat ontwikkel het. Pionierstoestande in die Overberg het die blankes gedwing om van meet af aan te steun op hul eie kennis. Gaandeweg het hulle deur ondervinding geleer dat sekere kruie en bossies in hul omgewing geneeskundige eienskappe besit (Prins 1992:13). By die blanke

koloniste het 'n drang tot selfstandigheid, 'n eie identiteit en outonomie ontstaan (Van Jaarsveld 1976:4).

1.4 Ekonomie

Die ekonomiese welstand van die Overbergers is benewens die landbou gesetel in verskillende bedrywe, soos byvoorbeeld die visbedryf. Kleingraan, wat veral in die Rûensgedeelte van die Overberg goed aard, is naas wol die tweede groot pilaar waarop die voorspoed van hierdie streek rus. Die *Kaapse skaap*, erfenis van die Khoi, en die wolskaap het voorspoed en ontwikkeling na die Overberg gebring. In 1789 is die eerste wolskaap ingevoer en binne enkele geslagte het die wolskaap die Kaapse skaap, wat 'n vetstertskaap was, vervang, want dit het hare gehad en nie wol nie (Rothmann & Warner 1983:17). Die wolskaap se wol en vleis kon verkoop word, wat hulle dus 'n meer ekonomiese belegging gemaak het as vleisskaap.

Caledon se uieboere lewer die meeste uie vir uitvoer in die Overberg terwyl Ceres se uieboere die meeste uie vir uitvoer in die Wes-Kaap lewer (Mnr. J Crous 1999:onderhoud). In die valleie aan die voet van die Riviersonderend- en Langeberge word vrugte en wingerd verbou. Swellendam-distrik produseer die meeste brame in die land. Op die aangeplante weidings van die Rûens loop daar nie net melkbeeste en kuddes slagvee nie maar ook van die land se heel beste stoetdiere wat verskillende rasse insluit. Aan die seekant van die kusgebergtes het 'n florerende protea- en fynboshandel ontstaan.

By Malgas aan die Breërivier word die enigste oorblywende werkende pont in Suid-Afrika aangetref. Voertuie word elke dag van sonsopkoms tot sononder teen 'n nominale fooi oor die Breërivier geneem. Gedurende die 19de eeu was Malgas 'n belangrike binnelandse hawe. Die 199 ton-vaartuig, die *Kadie*, het ses jaar lank gereeld tussen Port Beaufort en Kaapstad gevaar (Turner 1988:177). Die Barry broers was die eienaars van die vaartuig wat op 26 September 1858 die eerste maal op die Breëde rivier gevaar het (*Overberg Courant* 8/10/1858). Met die koms van die *Kadie* het die boerdery in die omgewing gefloreer aangesien die Kaapse hawe nou beter bereikbaar was. Lewende hawe, aalwynsap, graan, wol, velle, huide, horings en volstruisvere is verskeep (Van Lill 1998:76). Die *Kadie* het

meer as 200 hoogs geslaagde kusvaarte om Kaap Agulhas gehad voordat dit op 17 November 1865 by Kaap Infanta gestrand het (Rothmann & Warner 1983:45).

'n Ambag wat nog steeds in Elim floreer is die dek van dakke met dekriet. Dié vaardigheid word van vader na seun oorgedra. Elim-dekkers se kennis en vaardigheid van dié kuns word landwyd erken (Rothmann & Warner 1983:32; Mnr. M Odendal 1999:onderhoud).

Die houtindustrie in die Overberg dra by tot ekonomiese welvaart.

1.5 Vroeë ontwikkeling

Hierdie geweste is ontdek en ontgin deur die soeke na vee. Daar was duisende stuks vee aan die Kaap in 1652. Die vraag na meer vee, veral slagvee, het egter vinnig toegeneem. Eers is vee van die Khoi-stamme naby die Kaap en die Weskus geruil. In 1662 het daar vir die eerste keer manne van die Hessekwa-stam met goeie ruilvee by die Kaap aangekom. Die Hessekwas, wat baie vee besit het, het vertel dat hulle van ver agter die berge kom waar geen witman nog was nie (Rothmann & Warner 1983:11).

Toe blankes hulle in die Overberg begin vestig het, was die terme Hottentot en Bossieman of Boesman al goed onder die blanke bevolking ingeburger. In al die dokumente wat spesifiek op hierdie geskiedenis betrekking het, word die terme gebruik om hierdie twee groepe inboorlinge mee te beskryf (Prins 1979:11).

Daar bestaan 'n meningsverskil onder historici soos Böeseke, Elphick en Schapera oor die gebruik van die terme *Hottentotte* of *KhoiKhoi* teenoor *Boesman* of *Sonqua* of *San* (Prins 1979:10). Burrows gebruik in sy boeke *Overberg Outspan* en *Overberg Odyssey* al die genoemde terme. Die terme *San* en *Khoi* gaan in hierdie studie gebruik word onderskeidelik vir Boesmans en Hottentotte.

Anders as die Khoi, wat hulle op veeboerdery toegelê het, het die San uit jag en roof 'n bestaan gemaak. Die Khoi het 'n nomadiese bestaan gevoer maar het langer op plekke vertoef as die San. Binne die raamwerk van die 17de-eeuse samelewingstrukture het die

Khoi-veeherders en ook die destydse Nederlandse koloniste, amptenare en besoekers iemand as 'n San beskou as hy sonder vee in 'n ondergeskikte klasseposisie ingeskakel was, of 'n lid van 'n familiebande was wat geen vee besit het nie, maar net van jag, visvang en die versamel van veldkos geleef het. Hierdie vorm van bestaan het die San-jagter-versamelaarsbandes gedwing om voortdurend rond te swerf. As gevolg van hul omswerwing het die San-familiebandes met verloop van tyd 'n wye verskeidenheid materiële en geestelike kulture ontwikkel. Deur die eeue het sommige aspekte van hul kultuur - onder meer hul taal, godsdienstige opvattinge en selfs hul ekonomie soveel veranderinge ondergaan. Vanweë vermenging en kultuurbeïnvloeding (akkulturasie) dui die term San eerder 'n ander leefwyse aan as die veeteler en nie 'n aparte ras soos die algemene opvatting is nie (Bredekamp 1986:30).

Histories kan drie groepe mense aanspraak maak op die Overberg. Dit is die San, die Khoi en die Westerlinge. Die San het niks gehad om aan die blankes te verruil nie en hul nomadiese bestaan het verder daartoe bygedra dat hulle min met die blankes in aanraking gekom het (Prins 1992:11).

Die Chainouquastam wat in die westelike deel van die Overberg gevestig was, word deur sommige historici soos Elphick en ander as die eerste gevestigde inwoners beskou. Etlike ruiltogte is na die Chainouqua-stam wat in die omgewing van die huidige Caledon gestaan het, gemaak (Prins 1979:15).

Die Hessekwas het hoofsaaklik in die gebied tussen Riviersonderend en Swellendam, naby Stormsvlei, in die Hessekwakloof gewoon. Hul weivelde het selfs tot by Riversdal en verder gestrek. In 1667 het Kommandeur Van Quaelberg vir korporaal Hieronymus Cruse op 'n ruiltog na die Hessekwas gestuur. Voor hom het Pieter Cruythoff al gevorder tot by die Hessekwas in die omgewing van die huidige Stormsvlei en die gebied tot by Riversdal (Rothmann & Warner 1983:11; Hopkins 1972:10).

Dit het gou duidelik geword dat die boere meer sukses met veeboerdery as met akkerbou gehad het. Teen 1700 het die grense van die klein landboukolonie van koring en wyn nie te ver vanaf die Skiereiland gestrek nie maar 'n nuwe beweeglike element, die

veeboerpioniers, het die grense binne tagtig jaar ver na die binneland uitgeskuif (Van Jaarsveld 1976:47). 'n Groeiende getal veeboere het in hierdie tyd ook in die Overberg lewensruimte gaan soek (Rothmann & Warner 1983:11).

1.6 Veeboerdery

Die voordele van veeboerdery in die 18de eeu was onder meer:

- laer bedryfskoste
- minder vervoerprobleme met produkte na die markte as wat met die graan- en akkerbouprodukte ondervind is
- minder arbeid
- minder liggaamlike inspanning
- minder kapitaal vir veeboerdery aangesien vee maklik van die Khoi geruil kon word (Prins 1979:63,64).

Ten spyte van Simon van der Stel se pogings om die veeboerdery te beperk, het dit gefloreer. Hy het gevrees dat akkerbou as gevolg daarvan skade sou ly. Vanuit 'n verdedigingsoogpunt was dit ook meer raadsaam dat die boere eerder nader aanmekaar moes woon. Simon van der Stel het sy bes probeer om te verhoed dat die boere binneland toe trek. Hy het onder meer bepaal dat elke vryburger wat in besit van vee was 'n vaste erf of plasie moes besit. Nie eers sy bepalings dat 'n boer nie langer as agt dae agter vee aan kon trek en sodoende weg van sy plaas sou wees, het die boere gebind nie (Muller 1970:60). Die boere het voortgegaan en veral in droë tye het hulle verder en verder agter weiveld en water aan getrek (Prins 1979:64).

In 1699 het Wilhelm Adriaan van der Stel sy vader opgevolg (Prins 1979:64). Hy het nie sy vader se raad gevolg om die boere te probeer verhoed om die binneland in te trek nie. Hy het hulle eerder aangemoedig om te trek (Muller 1970:60).

W.A. van der Stel was self 'n groot veeboer en het ook vir homself veeposte in die Overberg aangeskaf. Hy wou verhoed dat die vryburgers hulle daar vestig en annekseer toe die gebied vir homself. Dit het egter net die teenoorgestelde uitwerking gehad en hy het

eerder die aandag op die gebied gevestig wat so geskik is vir veeboerdery (Prins 1979:64,65).

Die kompanjie wou bloot 'n verversingspos stig vir voedselvoorsiening en om die belange van die kompanjie te dien, maar voordat die kompanjie kon keer het sake buite beheer geraak en uitbreiding het vinnig, al dieper die binneland in plaasgevind. Die *Overbergsche* gebied was die aanloklikste en kort na die eeuwending het die eerste nie-gevestigde boere hulle oor die Hottentots-Hollandberge begewe. Die gebied het gaandeweg ontwikkel tot 'n distrik waar veeboerdery voorrang geniet het (Prins 1979:65).

'n Derde nuwe distrik van die Kolonie, naamlik die *verre-afgeleegene districten* oftewel Swellendam, is gedurende die jare 1743-1745 gestig (Tomlinson 1943:11).

1.7 Probleme ten opsigte van die administrasie van die Overberg

Die afgeleë ligging en die relatief min beskikbare fondse het effektiewe administrasie van die Overberg bemoeilik. Daar was ook 'n gebrek aan bekwame en opgeleide persone om die vernaamste administratiewe poste te beklee. Die stadige vervoermiddels was een van die groot probleme waarmee die goewerneurs te kampe gehad het. Weens 'n gebrek aan fondse was die paaie onderontwikkel. Die swak paaie en die swak posdiens het gelei tot onderontwikkelde openbare geriewe. Die gebrekkige kommunikasiemiddele het hierdie gebied geïsoleer van landsadministrasie en die geestesverryking wat skole en kerke kon bied (Prins 1979:104,105). Die trekboerpionier het 'n liefde vir die bodem ontwikkel. In sy afsondering, verstoke van die voorregte van voortdurende kerk- en skoolbesoek, het huisgodsdienste 'n baie belangrike rol gespeel. Die Bybel moes vergoed vir die gebrek aan ontwikkeling op ander gebiede (Van Jaarsveld 1976:50).

HOOFTUK 2

DIE TOTSTANDKOMING VAN FORMELE ONDERWYS IN SUID-AFRIKA

2.1 'n Oorsig oor formele onderwys

2.1.1 Algemeen

Die onderwys in Suid-Afrika het na 'n trae begin in die V.O.C.-tyd en die eerste jare van die Britse bewind snelle vordering gemaak. Kaapland kon reeds in 1789 die anderhalfeeufees van die aanstelling van 'n superintendent vier. Dié ontwikkeling in 1839 was 'n besondere prestasie wat op daardie tydstryp nog deur min ander lande ter wêreld geëwenaar is (Malherbe 1925:75).

Uit die ontwikkelingsgeskiedenis van skoolonderwys in die Kaapkolonie van die laaste helfte van die neëntiende eeu tot ongeveer 1915, blyk dit dat 'n hele reeks ondersoek kommissies skoolaangeleenthede ondersoek het en verslae die lig laat sien het. Twee sekretaris-generaals van onderwys, Sir Longham Dale (1859 - 1892) en Sir Thomas Muir (1892 - 1915), het belangrike besluite geneem wat die skoolstelsel ingrypend verander het. Hoewel Sir Longham Dale nie baie bekommerd daaroor was dat slegs 9% van die blanke kinders van skoolgaande ouderdom skole gereeld besoek het nie, het hy tog besluit om die skool na die kind te bring en het hy die eenman-plaasskoolstelsel geïnniseer. Dit was veral bedoel vir die verafgeleë plattelandse blanke gemeenskappe. Skoolonderwys was nog nie verpligtend nie, want 'n kommissie het toe juis aanbeveel dat "... *great care should be taken not to render the system odious to the public by making its provisions too stringent*". Sir Thomas Muir het skoolonderwys verpligtend gemaak vir alle blanke kinders tussen sewe en veertien jaar, teksboekies beskikbaar gestel en jaarlikse skoolinspeksie ingestel waartydens elke individuele leerling geïnspekteer is (Van Pletzen 1996:9).

Hierdie nuwe besluite moes verontrusting veroorsaak het by die ouer garde en die gesinshoofde. Die pioniersgeslag van die Overberg was immers mense wat alreeds 'n oorlewingstryd gestry het. Vir hulle was opvoeding in eie haard, of net met behulp van goewernantes of skoolmeesters genoegsaam (Van Pletzen 1996:9).

Slegs 'n beperkte persentasie kinders het in die neëntiende eeu skoolonderwys ontvang. Skoolgaan het eers aan die begin van die twintigste eeu verpligtend geword. Dit mag vreemd klink maar dit blyk uit verskeie navorsingsbronne dat talle ouers traag was om hulle kinders te laat leer. Aan predikante wat onderwys probeer bevorder het, het ouers as redes vir die versuim aangevoer dat hulle nie skoolgeld kan betaal nie, dat skoolgaan skoolklere beteken, dat die boerdery geen *gelerendheid* verg nie en dat hulself goed daarsonder klaargekom het en self nog nie eers die Bybel deurgelees het nie (Booyens 1997:10).

In die kerklike ringverslae van die vorige eeu, loop die klag van predikante oor die gebrekkige onderwys soos 'n wanklankige refrein deur die bladsye. In 'n era toe daar van staats- owerheid nog min verwag is om onderwys te bevorder, was dit die predikant se plig om toe te sien dat formele onderwys sover moontlik geskied. Dit is vandaar dat elke ring in die tweede helfte van die 19de eeu sy eie *ringskoolinspector* aangewys het. Hy het skole op die been probeer bring, bestaande skole besoek, die werk beoordeel en 'n verslag geskryf (Booyens 1997:10).

Volgens Grobbelaar gaan dit in die onderwys nie net oor goeie strukture en organisasie nie, maar oor hoe die kind dit ervaar. Uit die oogpunt van die Afrikaanse kind het dit moeilik gegaan in die eerste kwart van die 20ste eeu. Aan die een kant was daar die probleem van swak opgeleide onderwysers en aan die anderkant was daar die medium van onderrig, naamlik Nederlands en Engels (Grobbelaar 1992:9).

Die Superintendent-Generaal van Onderwys (hierna SGO), GJJ Smit, wys in 1966 in sy verslag daarop dat die onderwys nooit staties kan bly nie. Die onderwys is verantwoordelik vir die vorming van die jeug sodat hulle in 'n snelveranderende wêreld voortdurend aan verandering en uitbreiding onderhewig is. Om hierdie redes moet die onderwysbeleid met die jongste ontwikkelings tred hou en op sy hoede wees om in pas te kan bly met die nuutste eise

en toestande (Verslag SGO 1966:5).

Die onderwyseres moes voortdurend haar produktiwiteit in die onderwys verhoog en op hoogte van sake wees om in pas te bly met die snelle veranderings (Pienaar g.d.:358). Die skool moet hom op so 'n wyse inrig dat hy die kind verstandelik en geestelik kan bekwaam om sy plek in die lewe as beroepsmens sowel as landsburger vol te staan wanneer die stadium van volwassenheid bereik word. In sulke omstandighede is dit beslis noodsaaklik dat die onderwysbehoeftes van die tyd met juistheid bepaal word sodat beplanning realisties en doelgerig kan wees (Verslag SGO 1966:9).

2.1.2 Die rol van die vrou in die onderwys

Volgens Pienaar het daar in die jaar 1920 'n nuwe bedeling in die onderwys gekom te midde van armoede, droogte, depressie, taalstryd, politieke stryd en 'n chroniese tekort aan opgeleide onderwysers. Die vrou het in dié bedeling beter opleiding gekry en haar arbeidsveld in die onderwys verbreed (Pienaar g.d.:353).

Die vrou se bydrae tot die skoolonderwys moet gesien word teen die agtergrond van die geskiedenis en geografie van die land. Vanaf Jan van Riebeeck se vestiging van 'n Westerse gemeenskap aan die Kaap, tot met die bewind van goewerneur De Mist (1803 - 1806), was die onderrig van blanke kinders hoofsaaklik in die hande van manlike onderwysers. Hoewel goewerneur De Mist se *schoolorder* voorsiening gemaak het vir 'n meisieskool in Kaapstad, maak die geskiedenis sover bekend, geen melding van vroulike personeel nie (Pienaar g.d.:353).

Oor die vroulike onderwyspersoneel het Pienaar MM Martinius soos volg aangehaal: “*Female teachers might be employed but were evidently not desired [...]*”. Dit stem ooreen met die patriargale opvatting van die Westerse lande in die 19de eeu dat die vrou verstandelik minderwaardig was. Hierdie siening is gehuldig gedurende die tydperk 1652 - 1899 (Pienaar g.d.:344).

Die Anglo-Boereoorlog van 1899 tot 1902 was vir Suid-Afrika 'n nasionale katastrofe. Na die vredesluiting moes die Vrystaat en Transvaal uit die puin opstaan en van die ramp probeer herstel. In al vier provinsies moes onderwys hervat word onder die Anglisasiebeleid van lord Milner.

Die Afrikaanse onderwyseres moes toe aan verskeie fronte veg soos die hervestiging van die onderwys en die stryd om die behoud van 'n eie taal, kultuur en tradisies. Die stryd was moeilik. Die boerevolk was verarm en baie van hulle het na die stede getrek waar 'n nuwe soort armoede ontstaan het. Daar moes na die oorlogsweskinders omgesien word (Pienaar g.d.: 349,350).

In 'n artikel in die *Woonburger* getiteld “*Die vrou in die Anglo-Boere Oorlog*” sê Martiens van Bart die volgende: *Die saambindende en bemoedigende rol wat die vrou in hierdie donker tydperk gespeel het, was heroïes (Woonburger 18/9/99:IV).*

In 1914 het die Eerste Wêreldoorlog uitgebreek. Alhoewel daar nie in Suid-Afrika geveg is nie, het dit ontwrigting in die vorm van 'n rebellie gebring. Die verwoestende 1918 griep-epidemie het weer veroorsaak dat skole gesluit is en die onderwyseresse moes as verpleegsters optree (Pienaar g.d.: 352).

Die uitbreek van die Tweede Wêreldoorlog het groot getalle vroue na skole gebring (Pienaar g.d.:349,350). *Dit wil voorkom asof daar ná die Eerste Wêreldoorlog by baie mense 'n onblusbare drang na meer kennis was, en dat hulle besef het kennis is mag. Voorligting, verstandelike ontwikkeling en opvoeding is noodsaaklik geag as die blanke homself wou handhaaf* (De Kock 1995:40).

Na die Tweede Wêreldoorlog het Suid-Afrika 'n ongekende voorspoed beleef. Byna oornag het die land 'n belangrike industriële moondheid geword. Vinnige meganisering van die nywerheidswese het gevolg. Dit het 'n groot verskuiwing van blankes van die platteland na die stede veroorsaak (Cameron & Spies 1991:268). Hierdie welvaart en die baie ander verwikkelinge in die volkslewe het onvermydelik 'n sterk invloed op die skoolonderwys uitgeoefen. Die vrou moes by die nuwe ontwikkelinge aanpas, want mans in die onderwys is

deur meer aantreklike salarisse en vooruitsigte na ander poste buite die skoolonderwys weggelok. Hierdie tendens stem ooreen met wat in ander toonaangewende lande gebeur het (Pienaar g.d.:556).

Die skoolonderwys het sedert 1945 in 'n groot mate verander ten einde by die vinnige veranderende omstandighede van die land aan te pas. Die kind moes baie meer kennis opdoen om tred te hou met die steeds toenemende tempo van die Westerse lewenswyse (Pienaar g.d.:358). Die vrou moes haar beter bekwaam om meer kennis aan die leerders oor te dra, terwyl die mans deur meer aantreklike salarisse en vooruitsigte na ander poste weggelok is (Pienaar g.d. 556).

2.1.3 'n Kultuurstryd rondom onderwys

Martiens van Bart skryf soos volg oor die taalstryd tydens die Anglo-Boereoorlog: *Die stryd wat tans oor 'n breë front in Suid-Afrika gevoer word om te voorkom dat Afrikaans deur Engels oorweldig word, was 'n eeu gelede - midde in die Anglo-Boereoorlog - óók aan die orde van die dag. Die Boere het nie net 'n gewapende stryd gevoer teen die Britte wat hul grondgebied wou afneem nie, maar hulle moes ook keer dat hul taal en kultuur deur Engels verdring word (Woonburger 22/5/99:I).*

In *De Hervormer* ('n koerant van die *Nederduitsch Hervormde Kerk in de Zuid-Afrikaansche Republiek*) van Dinsdag 15 Mei 1900, was 'n artikel onder die opskrif *Eene wenschelijke zaak*. Hierdie saak verwys na onderwystoestande tydens die Anglo-Boereoorlog. Baie skole moes gesluit word met die uitbreek van die oorlog in Oktober 1899. Die onderwysers moes op kommando gaan. Die oudste leerlinge moes dikwels saam met hul vaders of broers getrek het. Die ander kinders wat nie saam met die vaders is nie moes die moeders en die bejaardes help met die daaglikse werk op die plaas. Dit was moeilik om die skole aan die gang te hou.

Die stryd het al vir ses maande geduur (1900). Dit sou egter baie beter gewees het as die skole weer kon heropen, want die kinders was nou reeds vir 'n lang tyd sonder onderrig. Die skool behoort te gehelp het met die opvoeding, want die vrouens en moeders het 'n dubbele taak gehad.

Hulle moes instaan vir die mans wat op kommando is sowel as hul eie pligte as moeder en opvoeder.

As gevolg van die gebrek aan onderwys in die openbare skole het private skole vinnig verrys. *Half en kwart geleerde menschen hangen zich den onderwijzersmantel om en spelen: Schoolmeestertjie.* Die private skole wat so vinnig ontstaan het, was nie in belang van die onderwys nie. Daar was geen beheer en toesig oor die skole nie (*Woonburger 22/5/99:I*). Die persone wat aangemeld het vir diens by die private skole kon glad nie bewys lewer dat hulle vir die onderwys gekwalifiseerd of bevoeg is nie. *Dan hebben de meeste van die "privaatschooltjes" een Engelsche kleur. Het sluiten de Gouvernementsscholen is bevordelijk geweest voor den bloei van het "Engelsch" onderwijs.* Die sluiting van die openbare skole en die stigting van die private skole was net bevorderlik vir Engelse onderrig (*Woonburger 22/5/99:I*).

Uit bogenoemde artikel is dit duidelik dat daar nie alleen 'n taalstryd gevoer is nie maar ook 'n stryd om die behoud van skole.

'n Eeu later, in 1998, word die onderwys weer met eiesoortige probleme gekonfronteer, naamlik die implementering van die nuwe Kurrikulum 2005, rasionalisering en herontplooiing van onderwysers, wat ook taalprobleme veroorsaak. Weer eens is Afrikaans in 'n stryd gewikkel oor 'n breë front in Suid-Afrika. Hierdie keer is dit nie net die Engelse taal wat voor Afrikaans gestel word nie, maar ook swart tale. Afrikaanssprekendes kon wel daarin slaag om deur die loop van die twintigste eeu van die Nederlandse juk ontslae te raak, maar word vandag met tien ander inheemse tale gekonfronteer.

Kurrikulum 2005 is 'n nuwe rigting wat in die onderwys ingeslaan word. Voortdurende vernuwing is inderdaad nodig om te voorkom dat 'n onderwysstelsel stagneer. Die Minister van Nasionale Opvoeding, dr. Stoffel van der Merwe, het in 1990 dié ontwikkeling, 'n onderwysvernuwingstrategie vir Suid-Afrika, aangekondig (Dept. Nas. Opv. Verslag 1992:1).

Dit was duidelik dat die ou eksamengedrewe kurrikulum met sy beklemtoning van inhoud, kennisoordrag en memorisering bepaalde tekortkominge het. Om dit meer relevant te maak vir die behoeftes van die land was daar 'n verskuiwing nodig vanaf oorwegend universiteitsgeoriënteerde onderrig na meer beroepsgeoriënteerde onderrig (Dept. Nas. Opv. Verslag 1991:vi-vii, 3,4).

Du Plessis meld dat daar wel 'n nuwe benadering tot onderwys nodig was om tred te hou met die eise wat die volgende eeu aan die totale Suid-Afrikaanse skoolbevolking gaan stel (Du Plessis 1998:298).

Vandag is daar soveel ontwikkeling op die gebied van die wetenskap en die tegnologie dat die onderwys altyd moet aanpas en nooit staties mag bly nie. Dit vereis die deeglike besinning van almal vir wie die onderwys van wesenlike belang is. Vanselfsprekend is dit dus dat die onderwyser dit sy plig moet ag om altyd 'n betekenisvolle bydrae tot onderwys te lewer. Dit is die tipe verantwoordelikheid wat die teenswoordige bedeling in 'n demokratiese land op die opvoeder lê. Daar mag verskil van mening tussen die Onderwysdepartemente se voorskrifte en die mening van onderwyspersoneel en amptenare bestaan. 'n Wederkerige agting van mekaar se standpunte kan egter lei tot vrugbare wisselwerking van idees. Aan hierdie vennootskap - en vennootskap dui op deelgenootskap - kan almal in Suid-Afrika deel hê. Op hierdie manier kry almal seggenskap in onderwys en opvoeding.

2.2 Staatsbeheer oor onderwys in die Overberg

2.2.1 Stremmende faktore

Openbare onderwys in die dorp en distrik Stellenbosch was haglik aan die beginjare van die kolonie en dit is dus te verwagte dat toestande oos van die Hottentots-Hollandberge nog erger sou wees (Prins 1983:67). Selfs na die stigting van plaasskole in die Overberg het hulle met stremmende faktore te doen gehad soos afgeleë ligging, swak kommunikasie, swak paaie, swak posdienste en gebrek aan vervoermiddels.

Die burgers aan die Kaap het hulle vir meer politieke regte beywer. Hulle strewende na 'n meer demokratiese bestuursvorm is gestimuleer deur die revolusionêre denkbearde van die skrywers van die Verligting onder andere Jean-Jacques Rousseau en Charles Montesquieu. Die burgers wat hulle vir meer politieke regte beywer het, het hulle die Kaapse patriotte genoem. Die burgers het gevra dat meer skole en kerke op die platteland opgerig word (Cameron e.a. 1986:69,70).

Sedert 1782 het daar veral in Kaapstad 'n herlewing op die onderwysterrein plaasgevind. Muller het hierdie gesindheidsverandering beskou as een van die faktore wat die stryd teen die Kompanjie aangewakker het in 1778. *Die tweede nuwe faktor was die openbaring van demokraties-revolusionêre denkbearde by die Afrikaner*. Vir die eerste keer word denkbearde van oorsee opvallend oorgeneem en by Kaapse toestande aangepas. Dit is gevolglik te verstaan dat die onderwystoestande in Swellendam 'n rol in die Swellendammers se uiteindelijke opstand teen die Kompanjie sou speel (Muller 1970:65,74).

Die binnelandse boere het hulle hoofsaaklik op grootskaalse veeboerdery toegespits terwyl landbou ook beoefen is. Die streek was yl bevolk. Baie koloniste was arm en kinders moes op 'n vroeë ouderdom help vee oppas, oes en ander take rondom die huis verrig (Eybers 1918:45,46). Prins maak melding daarvan dat baie ouers in die agtiende en vroeë neëntiende eeu nie die nut van formele onderrig besef het nie. Die huwelik en huisgesin sowel as die ekonomiese organisasie as instellings binne die patriargale stelsel was van oorheersende belang. Die skool het nie die pioniersjare se ontwikkeling meegemaak nie. Die onderwys was in die pionierstyd daarop ingestel om die Bybel te kan lees en 'n belydende lidmaat van die kerk te word (Prins 1983:84).

Die jaar 1795 is gekenmerk deur die noue samewerking tussen die staat, kerk en die ouers (Steyn 1980:20). Die karakter van die ouerdeelname aan die onderwysbeheer het sy oorsprong veral in die binneland gehad. Ouers wat nie finansieel in staat was of begerig was om hulle kinders by een van die openbare skole te laat onderrig, nie of nie private leermeesters kon bekostig nie het van die sogenaamde boereskoolmeesters gebruik gemaak of hul kinders na kerkskole gestuur waar sieketroosters as onderwysers opgetree het (Steyn 1980:27). Dwarsdeur die Kompanjietyd aan die Kaap het die onderwys stadig gevorder. Die

standaardopvatting was dat diegene wat dit kon bekostig hul kinders na private skole kon stuur of deur private leermeesters kon laat onderrig (Grobelaar 1992:9).

Waar die ouers weer eens veral in die binneland, soos die Overberg, nie van die boereskoolmeesters of die amptenare van die Kompanjie gebruik kon maak nie, het hulle hul kinders self onderrig. Die feit dat die ouers by gebrek aan formele onderwysfasiliteite nie die onderwys van kinders verwaarloos het nie, was 'n direkte uitvloeisel van die reformatoriese verantwoordelikheid van die koloniste (Steyn 1980:27). Onderwys was tog immers 'n direkte voorvereiste vir die aflegging van geloofsbelydenis.

Private onderwysers is uit twee bronne verkry, naamlik vanuit die gewone burgerkorps of anders uit die geledere van die soldate en matrose (Eybers 1918:18,19). Soldate en matrose wat deur die Kompanjie ontslaan is, het in die platteland rondgereis en hulle as *opgeleide* onderwysers aan die boere verhuur (Tomlinson 1943:53). Hulle het van die een plaas na die ander getrek en vanaf ses maande tot een jaar by een familie gebly en die kinders van die huis geleer lees, skryf en reken (Eybers 1918:18,19).

Ouers in die agtiende en vroeë neëntiende eeu het nie die nut en noodsaaklikheid van onderrig in formele vakke gesien nie. Weens die gedurige behoefte aan arbeid vir die boerdery, was dit van groter belang om behulpsaam op die plaas te wees as om formele onderrig te ontvang. Sommige ouers het selfs vyandig teenoor enige onderrig gestaan. As die kind die Bybel kon lees en die elementêre berekenings kon doen wat hulle vir boerdery of vir die huishouding benodig het, was hulle tevrede (Prins 1983:84).

'n Ander probleem was die gebrek aan geskikte handboeke. Baie ouers het dan maar die onderrig uit die Bybel, die Kategismus en die Psalmboek gegee (Eybers 1918:46,47,48).

As gevolg van die geldskaarste in die binneland het die onderwyser dikwels sy betaling in die vorm van vee ontvang (Eybers 1918:19). In ruil vir hul werk het hulle huisvesting, kos, drank, kontantvergoeding of selfs soms tabak ontvang. Grobelaar stem saam met PS du Toit, 'n onderwyshistorikus, wat soos volg oor die boereskoolmeesters skryf: "*Hierdie boereskoolmeesters het ongetwyfeld in 'n baie belangrike behoefte voorsien en veel daartoe*

bygedra om die bevolking in die binneland van algehele ongeletterdheid te red" (Du Toit, soos aangehaal in Grobbelaar 1992:12).

2.2.2 Groter staatsbeheer oor die onderwys aan die Kaap tydens die De Mist-tydperk 1802 - 1806

Groter staatsbeheer oor die onderwys het tydens die De Mist-era, 1802 - 1806, gevolg. In 1804 het De Mist sy sogenaamde *Skoolorder* uitgevaardig. Daar is onder meer verklaar dat die publieke skole nie meer aan enige bepaalde godsdienstige groep sou behoort nie maar direk onder die Staat sou ressorteer. 'n Klemverskuiwing het gevolg. Kerklidmaatskap het in 'n mate ondergeskik geraak aan die strewe van die jeug om in die eerste instansie goeie en volwaardige landsburgers te word. 'n Voornemende onderwyser sou voortaan 'n skriftelike sertifikaat van die Burgersenaat moes kry waarin sy bekwaamhede duidelik aangetoon word (Eybers 1918:55).

Die onderwys was ernstig gestrem gedurende die tydperk van die Eerste Besetting van die Kaap deur Groot Brittanje (Steyn 1980:28). Engeland was betrokke by die Napoleontiese oorloë en wou die Kaap slegs vir strategiese oorwegings as besitting bekom (Steyn 1980:29). Brittanje het dus nie werklik in die onderwys belanggestel nie. Waar die periode 1652 - 1795 gekenmerk was deur die noue samewerking tussen die staat, die kerk en die ouers (Steyn 1980:20), het die end van die agtiende eeu baie radikale veranderinge gebring. *Die 18de-eeuse nasionalisering het alles voor rade gebring en het baie dikwels die wortels van die verlede misgekyk* (Malherbe 1925:52). De Mist was een van die bekwaamste administrateurs en onderwys-hervormers wat Suid-Afrika tot op daardie tydstip gehad het, want hy het besef dat die probleme by die swak opgeleide onderwysers gelê het (Malherbe 1925:49).

Die heersende tydsgees in Europa aan die begin van die 19de eeu word gekenmerk deur 'n humanistiese lewensbeskouing en vurige nasionalistiese revolusionêre idees wat weerspieël word in die onderwys in Suid-Afrika. De Mist se *Skoolorder* het hierdie idees bevat. Die Nederlandse onderwyswetgewing in 1801 was deursuur met die nuwe idees wat Europa (Steyn 1980:30). Daar het nie veel van De Mist se skema gekom nie, deels as gevolg van die oorlogs- en onsekere toestande wat op daardie stadium in Europa geheers het.

Theal het die volgende opmerkings oor De Mist se beleid gemaak: *“The government of the Batavian Republic was as different from that of the Dutch East India Company as light from darkness. One had a view, the benefit of a distant commercial association, the other the development of the country for its own advantage as well as for that of the fatherland. The colony, now a national possession was to be fostered as such, and was to be treated with the greatest liberality”* (Malherbe 1925:23). Die deelname van die ouers moes in 'n groot mate beperk word sodat die staat die volle beheer oor die onderwys kon neem om te sorg dat sy onderwysdoelstellings bereik word (Steyn 1980:31). Die skema is nie uitgevoer nie aangesien die Kaap in 1806 weer deur Brittanje oorgeneem is. De Mist was te ver gevorderd vir sy tyd (Malherbe 1925:54).

Die kort periode wat die Bataafse bewind geduur het (1802 - 1806), het ook nie genoeg tyd gelaat vir positiewe veranderinge in die onderwys, veral op die platteland nie. Die meeste koloniste se begrip van die De Mist-skema was swak. Verder het afstande ook 'n kardinale rol in die toepassing daarvan gespeel. Die boere het meestal self hulle kinders prakties onderrig, onder andere in die boukuns, kleremakery, meubelmakery, koskook en boerdery (Malherbe 1925:47-48).

2.2.2.1 Riglyne vir sogenaamde skoolmeesterknegte

Die gebruik van onderwyserknegte as skoolmeesters is voortgesit en op 27 Maart 1806 het die skoolkommissie van Stellenbosch 'n instruksie vir plattelandse skoolmeesters, wat by die boere binne die distrik Stellenbosch ingewoon het, uitgevaardig. Dit was ook op die skoolmeesterknegte van die Overberg van toepassing (1/STB 22/170, 27/2/1806:g.p.).

2.2.2.2 Bepalings rakende onderwysers

Alle onderwysers in die distrik was ondergeskik aan die Skoolkommissie van Stellenbosch. Onderwysers moes die hele jaar skoolhou behalwe tydens Pase en Pinkster en twee dae daarna asook die dag voor Kersfees of tot die tweede dag na Nuwejaar en met Hemelvaart. Die skool sou die hele week in die voor en namiddag gehou word, behalwe op Woensdag- en Saterdagmiddag wanneer geen klas gegee sou word nie (1/STB 22/170, 27/2/1806:g.p.). Die

skool moes elke dag met 'n gebed en die sing van 'n Psalm geopen word en die onderwyser moes toesien dat dit ordelik geskied. Die onderwyser moes ook die leerlinge vermaan om hulle ordentlik te gedra (1/STB 22/170, 27/2/1806:g.p.).

2.2.2.3 Bepalings rakende leerlinge

Meisies en seuns moes apart sit. Slegs goedgekeurde boeke kon gebruik word. Die leerlinge moes geleer word om die Here te vrees en ook om hul ouers, owerhede en ander persone met eerbied en respek te behandel. Hulle moes ook medeleerlinge vriendelik en beskeie behandel. Die Here se naam mag nie gelaster word nie en vuil of lasterlike taal mag nie gebruik word nie. Op Sondag moes daar huisgodsdienst vir die kinders gehou word en hulle moes geleer word om te bid en te sing. 'n Preek of iets stigteliks is dan vir hulle voorgelees (1/STB 22/170, 27/2/1806:g.p.).

2.2.2.4 Pligte van die onderwyser

Die onderwyser moes orde handhaaf en tug toepas. Die leerlinge wat presteer het, moes lof ontvang. Sulke leerlinge se ambisie moes aangewakker word, maar die ongehoorsames moes met die roede of leerplank getug word (1/STB 22/170, 27/2/1806:g.p.).

2.2.2.5 Voorwaardes vir onderwysers

Die koste verbonde aan die onderrig moes onderling tussen die onderwyser en die ouers gereël word. Slegs kinders wat een uur en verder (te perd) verwyder van die dorp gewoon het, kon deur so 'n private onderwyser onderrig word. Die Skoolkommissie kon te eniger tyd ondersoek instel na 'n onderwyser se gedrag, sy peil van onderrig en die vordering van die kinders onder sy toesig. Indien 'n onderwyser nie die instruksies sou nakom nie of homself nie behoorlik gedra nie, kon die Skoolkommissie hom skors (1/STB 22/170, 22/2/1806:g.p.).

2.2.3 Opsomming van onderwysbeheer in die De Mist-era

Ongeag al bogenoemde pogings tot beheer en verbetering het onderwys haglik gebly. Op die

plase, waar die kinders van jongs af met die boerdery en huishouding moes help, was private Sondag- en aandskole meer gewild as regeringskole. Die rede was eenvoudig aangesien bogenoemde omstandighede beter by die mense se behoeftes gepas het.

Die hoofdoel van opvoeding was dus die voorbereiding vir kerklidmaatskap, gehoorsaamheid aan gesag en die aanleer van goeie sedes en maniere. Die taalmedium was Nederlands en leerlinge is hoofsaaklik geleer om te lees.

2.2.4 Die tydperk 1806 - 1838

In 1806 het Groot-Brittanje weer eens die Kaap by sy koloniale besittings gevoeg. Die belangrikste rede was die beskerming van die handelsroete na die Ooste (Steyn 1980:36). Die beleid van die Engelse heersers was nie demokraties nie maar burokraties. Skole en kerke moes verengels word. Die leemtes van hierdie sisteem het verreikende gevolge gehad. Terwyl Graaf Cradock aan bewind was, het die Groot Trek in 1838 begin. Kerkskole is gestig, die Bybel- en Skoolkommissie het tot stand gekom, die konstitusionele aktiwiteite, plaaslike beheer, die regulasies van 1827 en 1834 en die uitwerking van die veranderings soos byvoorbeeld private skole, was almal uitvloeisels van die Britse beleid (Malherbe 1925:54).

2.2.5 Beheer oor onderwys in die Kaapkolonie 1839 - 1909

Ten opsigte van die onderwysbeheer sou die bestaande beheerstruktuur tydens die onderhawige tydperk, naamlik 1838 -1910, uitgebrei word. Hierdie ontwikkeling is veral gekenmerk deur die invloed wat die destydse onderwysstelsel in Engeland op die onderwysstelsel van die Kaapkolonie gehad het. Die aanstelling van 'n Superintendent-Generaal van Onderwys en enkele ontwikkelinge in die Onderwysbeheer van 1839 - 1865, was 'n besondere prestasie wat deur weinig ander lande geëwenaar is (Malherbe 1925:75). Ten spyte daarvan was die algemene onderwystoestande in die Kaapkolonie en veral in die plattelandse distrikte in die tydperk 1839 - 1865 egter nog steeds onbevredigend. Die angliseringsbeleid van die regering het 'n gesentraliseerde staatsonderwysstelsel noodsaaklik gemaak (Malherbe 1925:71). Die Onderwyswet van 1865 was 'n belangrike mylpaal in die geskiedenis van die onderwys in die Kaapkolonie. Dit het geen nuwe onderwysstelsel

daargestel nie maar bloot die bestaande praktyk gewettig en bevestig (Steyn 1980:61). Vanaf 1806 - 1909 was die Kaap direk onder die Britse beheer en was die moontlikheid van Britse beïnvloeding in die onderwysbeheer groot. Die Britse owerheid kon egter nie daarin slaag om tradisies wat oor 'n tydperk van 150 jaar gevorm is radikaal te verander nie (Steyn 1980:412). Die Britse owerheid het gevolglik die eerste paar dekades ná 1806 gepoog om alle beheer in die regering te sentraliseer. Die tradisie gegrond op 'n Christelike (Calvinistiese) lewensbeskouing van 'n groot deel van die bevolking kon egter nie onderdruk word nie.

'n Verdere belangrike ontwikkeling in die onderwysbeheerstruktuur van die Kaapkolonie was die daarstelling van 'n Superintendent-Generaal van Onderwys (SGO) in 1839. Een persoon dwarsdeur die kolonie moes toesig oor die onderwys hou en die regering aangaande onderwysaangeleenthede inlig (Borman e.a. 1989:42)

Selfs na die aanstelling van die SGO (1839) is besluit om die Bybel- en Skoolkommissie as onderwysliggaam te behou, maar sy funksies te beperk tot roetine-take soos die nominasie van lede van skoolkommissies. Na Innes se ampsaanvaarding as SGO moes hy baie apatie van die kant van die Bybel- en Skoolkommissie verduur. 'n Duidelike afbakening van die verantwoordelikhede van die SGO en die kommissie was nodig (Borman e.a. 1989:44).

De Mist se ordonnansie (*Skoolorder*) het uit twee dele bestaan, maar net die eerste deel is in 1805 deur Janssens gepubliseer. Die eerste deel het 'n uiteensetting bevat van die oprigting en administrasie van verskillende tipes openbare skole. *Die tweede deel van De Mist se ordonnansie het met finansiële aangeleenthede te make gehad, maar is nooit gepromulgeer nie* (Borman e.a. 1989:7).

Die *Skoolorder* word beskou as 'n mylpaal in die onderwysgeskiedenis vanweë twee belangrike opvattinge wat daarin vervat word: die organisasie van openbare onderwys as verantwoordelikheid van die staat en die onttrekking van die onderwys aan die gesag en direkte invloed van die kerk (Bormann e.a. 1989:7). Die kerk het op 'n nie-amptelike grondslag 'n belangrike rol in die latere onderwysvoorsiening gespeel (Steyn 1980:413). Dit was eers in die onderhawige periode (1839-1909) dat die waarde van die De Mist-ordonnansie ten volle beseef is.

Vroeg in 1842 is plaaslike kommissies daarvan in kennis gestel dat al hulle korrespondensie ten opsigte van opvoedkundige aangeleenthede voortaan aan Innes gestuur moes word. Die feit dat die SGO alle beheer oor onderwys sou uitoefen is beklemtoon. Die Bybel- en Skoolkommissies het egter nie heeltemal van die toneel verdwyn nie (Borman e.a. 1989:44). Die onderwysfasiliteite het stadig uitgebrei, maar die bestaande indeling van Eersteklas- Tweedeklas- en Boereskole het feitlik onveranderd gebly. In 1865 is 'n indeling van A1-, A2- en A3-skole aanvaar (Van Zijl 1950:24). Die indeling was gegrond op die aantal kinders in die skool. Die A3-skole was die kleinste skole. Bogenoemde indeling het die kern van die skoolindeling vir die volgende vyftig jaar gebly.

Die groot probleem van die tyd was hoe om die onderwysfasiliteite vir elementêre onderwys binne die bereik van die dunbevolkte platteland te bring. Grobbelaar verwys in 'n artikel *Van Meester tot Mister tot Meneer* na die Donker Middeleeue op die gebied van onderwys gedurende die 19de eeu en die eerste kwart van die 20ste eeu. Hy verwys ook spesifiek na die *Nederlandse/Engelse Middeleeue* waarmee hy dan bedoel die taalkwessie waarmee die Afrikaanse kind op skool moes worstel. Nederlands was vir hulle 'n vreemde taal wat hulle nie meer gepraat het nie en as gevolg van die noue verwantskap met die eenvoudiger Afrikaans was dit vir hulle soveel moeiliker om die taal korrek aan te leer. Bogenoemde skrywer wys daarop dat hulle Nederlands geredelik aanvaar het omdat dit die taal van die kerk en die Bybel was. Die Engelse taal was nie net vir hulle vreemd nie, maar die hele kultuur was vreemd en bowenal was dit nog die taal van die veroweraar. As gevolg van 'n kragdadige verengelsingsbeleid, is die Afrikaanse kind *teen wil en dank daarin gedompel met katastrofiese gevolge* (Grobbelaar 1992:14). Party het totaal verengels en ander het totaal verward en vervreemd gevoel. Baie staaltjies word vertel van hoe Afrikaanse kinders met Nederlands en Engels geworstel het. Baanbrekerskrywers en digters soos onder andere CP Hoogenhout, dr. O'Kulis (skuilnaam ds. Willem Postma), Langenhoven en andere het die taalstryd duidelik beskryf (Grobbelaar 1992:14-16).

CP Hoogenhout se gedig *Vooruitgang* is slegs één van die baie voorbeelde wat verwys na die taalstryd.

*Vooruitgang**Verkort*

*Engels! Engels! Alles Engels! Engels wat jy sien en hoor;
 In ons skole, in ons kerke word ons moedertaal vermoor.
 Ag, hoe word ons volk verbaster; daartoe werk ons leraars saam;
 Hollands nog in sekere skole is bedrog, 'n blote naam!
 Wie hom nie laat anglisere, word geskolde en gesmaad;
 Tot in Vrystaat en Transvaal al, oweral dieselfde kwaad.
 "Dis vooruitgang!" roep die skreeuers, "Dis beskawing wat nou kom!"
 Dié wat dit nie wil gelowe, dié is ouderwets en dom.
 Wie daarteen durf getuige, is 'n Patriotsrebel,
 Word verag, gevloek, belaster en beswadder van die hel...
 En ons volk met slaap bevange, droom van vrede, is gerus;
 Word hul wakker, 't duur nie lank nie, netnou is hul weer gesus.
 Mooie woorde, holle klanke, vrome praatjies geen gebrek;
 Dié wat van gevaar durf prate, die verklaar hul stapelgek,
 Dié voor taal en oue sede in die bres spring, is 'n dwaas;
 "Leer maar Engels, dit maak salig!" skreeu hul uit met groot geraas;
 "Hollands sal vanself wel kome, Afrikaans is Hotnotstaal!"
 En die skole van die heertjies moet ons boweop betaal!
 Skole, waar ons seuns en dogters word verbaster, en geleer,
 English History, English Grammar, net so veul jou hart begeer.
 En ons kerke, deur ons vaders van hul sweet en bloed gebou,
 Daarin word geheel onnodig English sermons uitgebrou...
 Koud word vrinde en betrekkings, Oom en Neef is nou Meneer;
 Tante en Nig is Miss of Mrs., alles koud nes wintersweer
 Selfs ons kinders, as hul weer kom van die skole, ag hoe koud!
 Hoog van oog, vol selfverbeelding, stug en styf as stukke hout.
 English novels, English journals, daarmee word die tyd verkwis,
 En so menig arme ouer weet nie dat daar gif in is...
 Dan die modes: al die klere, strikkies, lintjies, wat niet al!
 En die huisraad moet verander wat nou Susan nie beval.*

*Pa is wyn- of vee- of graanboer, maar syn dogter is beskaam
 As sy daar soms na gevraag word - boer is tog so 'n lage naam!...
 En wat Afrikaans of Hollands praat en as syn taal begeer,
 Dié is dwaas, 'n arme sukkel, vreeslik dom en ongeleer!
 En as hy van reg durf praat, word eenvoudig dit geseg:
 "Jou rumoer- en oproermaker, weet jy dan nie Mag is Reg"
 (Opperman 1980:7,8).*

2.2.6 Skoolrade in die Overberg (1905-1991)

Vroeg in die twintigste eeu is die eerste skoolrade in die Overberg gestig. Reeds op 10 Oktober 1905 is die Skoolraad van Bredasdorp gestig in ooreenstemming met akte 35 van 1905 (Staatskoerant No. 8796). Die eerste vergadering is op 23 Januarie 1906 gehou. Eers op 30 Junie 1991 het hierdie skoolraad ontbind (KAB:PAE 1/1/1). Die skoolraad van Caledon is op 7/12/1905 gestig en het op 30/06/91 ontbind (KAB:PAE 1/1/11). Die Skoolraad van Swellendam is op 30/12/1905 gestig en het op 30/6/91 ontbind (KAB:PAE 1/1/7).

Die meeste skole in die Overberg ressorteer tans onder die Worcester areakantoor.

Uit die notules van die verskillende skoolrade blyk dit dat sake rakende geboue en skoolterreine, vervoer, aanstellings van leerkragte, watervoorsiening, wysigings van busroetes en verhogings van vervoerkontrakte aandag geniet het (KAB:PAE 1/1/1, 1/1/7, 1/1/11, 1/1/18, 4/19/13, 4/19/15). In bogenoemde dokumente is daar verslag gehou van alle beskikbare notules van die verskillende skoolrade en daar word ook vermeld van watter jare daar geen verslaghouding van die verskillende skoolrade is nie. Dit is dus duidelik dat die skoolrade goeie beheer oor die doen en late van die skole wat onder hulle geressorteer het, gehad het.

2.3 Slot

Ten spyte van 'n volksverhuising, twee Vryheidsoorloë, twee wêreldoorloë, 'n depressie, politieke- en rassewoelinge het die plaasskool 'n saambindende faktor in die Overberg se

plattelandse gemeenskap gebly. Die meeste plaasskole moes al noodgedwonge hul deure sluit. Elke plaasskool het sy eie verhaal te vertel oor die ontstaan en die rol wat dit in die gemeenskap deur die jare heen gespeel het. Dit wat in die geskiedenis van die onderwys gebeur het, het ook in die plaasskool neerslag gevind. Dit impliseer nie dat dit wat in die Kaap voorgeskryf is op die afgeleë binneland so pligsgetrou uitgevoer is nie. Omstandighede verskil van plek tot plek en so het elke gemeenskap sy eie pad geloop met dieselfde riglyne wat van die Kaap gekom het.

HOOFSTUK 3

DIE GESKIEDENIS VAN PLAASSKOLE IN DIE KAAPKOLONIE, MET KLEM OP DIE OVERBERG

3.1 Vestiging

Die vestiging van plaasskole kan nie van die geskiedenis van die land losgemaak word nie. Die onderwysbeheer gedurende die tydperk 1652 - 1795 is gekenmerk deur die noue samewerking tussen die staat, die kerk en die ouers (Steyn 1980:20).

Tydens die De Mist-Tydperk (1802 - 1806) is groter staatsbeheer oor die onderwys uitgeoefen. Die tydsges in Europa aan die begin van die 19de eeu is gekenmerk deur 'n humanistiese lewensbeskouing en 'n skielike ontwaking van nasionalisme. Die menslike denke was deurdrenk met die strydkreet van die Franse Revolusie naamlik *Vryheid, Gelykheid en Broederskap*. Nederland is sterk deur die denkrigting beïnvloed. Tydens die Hollandse Tydvak (1652-1795) het hierdie denkrigting sy neerslag in Suid-Afrika gevind. Daarvolgens moes die deelname van die ouers beperk word sodat die staat volle beheer oor die onderwys kon neem. Op dié manier kon hulle sorg dat die onderwysdoelstelling, naamlik volle beheer oor die onderwys, bereik word (Steyn 1980:3,31).

Groot Brittanje het die Kaap weer eens in 1806 beset met die doel om die Kaap by sy besittings te voeg en om die handelsroete na die Ooste te beskerm (Steyn 1980:36). Britse invloed op onderwysgebied in die Kaapkolonie het nie uitgebrei nie. In 1838 het die regering stelselmatig skole onder staatsbeheer begin stig. In 1839 is 'n Superintendent-Generaal van Onderwys aangestel. MER skryf soos volg: In my ou berymde *Cape History* het ek as kind geleer:

"Year '38 brought Napier great,

And slave emancipation;

Mark '39 in memory's shrine,

The year of education" (MER 1945:11)

Van 1838 tot 1910 het die Britse onderwysstelsel in die Kaapkolonie uitgebrei. Onderwysfasiliteite is in 1893 na die platteland gebring in ooreenstemming met die beleid dat die skool na die kind geneem moes word (Van Zijl 1950:51).

Private plaasskole het meer steun gekry en waar die salarisse van die onderwysers nie betaal kon word nie is met sogenaamde *Armskole* begin. Dit was 'n tipe skool wat voortgespruit het uit die omgangskole wat sedert 1887 in samewerking met die NG Kerk gestig is en waar die hele salaris van die onderwyser deur die Administrasie betaal is (SGO-verslag 1895:9).

3.2 Uitbreiding

Ná 1885 het die plaasskoolstelsel na die platteland uitgebrei. In 1895 het die SGO, dr. Muir, met trots genoem dat die aantal skole in Kaapland toegeneem het teen die snelheid van een nuwe skool per dag (SGO-verslag 1894:vi; Van Zijl 1950:52).

Tydens die ampstermyn van Muir het die uitbreek en verloop van die Anglo-Boereoorlog 'n ingrypende invloed op die skole en skoolbywoning gehad. Dit het die stigting van nuwe skole in die wiele gery en gelei tot die sluiting van ander. Onmiddellik na die uitbreek van die oorlog het die getal skoolgaande kinders dramaties afgeneem, maar daarna weer gestyg. Na die vredesluiting kon omstandighede weer na die normale terugkeer (Borman e.a. 1989:124). Mnr. W de Vos Malan is in 1934 aangestel as SGO en na 'n dienstydsperk van 19 jaar het hy in 1953 die tuig neergelê. Sy belangrikste bydrae tot onderwys in Kaapland was waarskynlik die reorganisasie van sekondêre onderwys en die gevolglike inskakeling van st. 6 by die hoërskool (Borman e.a. 1989:253).

3.2.1 Statistiek

In 1833 was daar in Kaapland 67 private plaasskole. Dié getal het gegroei tot 179 skole met 1 299 leerlinge in 1887 (Malherbe 1925:103). Teen 1915 was 13 uit elke 14 skole in Kaapland óf 'n A3-skool óf 'n private plaasskool (Van Zijl 1950:50-52). Die minimum vereiste vir 'n A3-skool was 20 tot 30 kinders. Die SGO het in 1867 voorgestel dat die

helfte van die gewone toelaag vir 'n A3-skool toegeken word in gevalle waar 10 tot 15 kinders bymekaar gebring kan word (SGO-verslag 1867:6; SGO-verslag 1870:6).

Uit bogenoemde statistiek kan daar afgelei word dat daar 'n groot toename in die aantal private plaasskole was. Plaasskole het dikwels 'n kort bestaan gehad weens die klein leerlingtal. Bestaande skole het gedurig doodgeloop en dan is ander skooltjies weer gestig. Dit was veral die geval met die A3- en die private plaasskole (Van Zijl 1950:52).

Inspekteur Woodroffe het in 1894 soos volg berig oor die private plaasskole: *They are the comets of our Educational System; they come and go, and their movements are difficult to calculate* (SGO-verslag 1894:67).

3.3 Afname in getal plaasskole

Vanaf 1915 tot 1945 is kleiner skooltjies uitgeskakel deur die vermindering van skoolfasiliteite vir primêre onderwys in ooreenstemming met die beleid van sentralisasie. As gevolg van die ontvolking van die platteland is klein skooltjies daar die meeste getref. Die sentralisasiebeleid het nie net betrekking gehad op plaas- en klein laerskole nie, maar ook op middelbare en hoërskole wat nie hul bestaan geregverdig het nie. Die plaasskool is dikwels gekritiseer as 'n ondoeltreffende en onbekostigbare instrument; maar 'n groot deel van die kritiek is onverdien. Viljoen, SGO van 1918 - 1929, het daarop gewys dat die meeste onderwysers by die plaasskole opgeleide onderwysers was. Hy was die plaasskole goedgesind maar het die aandag daarop gevestig dat onnodige plaasskole gesluit moes word. Viljoen het verduidelik dat sentralisasie nie afgedwing moes word nie, maar dat dit die uitvloeisel van bepaalde weloorwoë maatreëls kon wees: *Dit is veel verstandiger om 'n mens nie met die bestaande skole te bemoei nie, totdat hulle 'm natuurlike dood sterf* (Borman e.a. 1989:209). Die skole het 'n wisselvallige bestaan gehad. Die sentralisasiebeleid moes deurgevoer word in 'n tyd van groot geldnood. Die *Koshuisordonnansie* van 1917, het daarvoor voorsiening gemaak dat leerlinge wat verder as drie myl van die naaste skool gewoon het, in koshuise kon loseer. Volgens EG Malherbe was dit die grootste poging wat aangewend is om die armblankekind regstreeks deur middel van opvoeding op te hef (Borman e.a. 1989:209,210).

Vir die A 3-skole was dit dikwels onmoontlik om die vereiste minimum van 20 tot 30 kinders op die plase bymekaar te bring. Die SGO (1867) het voorgestel dat die helfte van die gewone toelaag vir 'n A 3-skool toegeken word in gevalle waar 10 tot 15 kinders bymekaar gebring kan word (Van Zijl 1980:26). Na 1882 was die minimum vir 'n A 3-skool 10 leerlinge. In 1884 was die minimum vereiste 5 leerlinge (Van Zijl 1980:26). Na 1939 het die skole met inskrywings van 5 tot 9 skole byna geheel verdwyn (Van Zijl 1980:166,167). Uit bogenoemde inligting blyk dit dat die minimum getal inskrywings van die klein skole nie konstant gebly het nie.

Die volgende statistiek toon die afname in die getal klein plaasskooltjies tussen 1935 en 1945 in Kaapland:

1935 - 190

1940 - 83

1945 - 33

(Van Zijl 1950:167)

3.3.1 Distrik Bredasdorp

Die volgende statistiek kom uit die skoolraadsverslag van die skoolraadskantoor Bredasdorp. Die sekretaris, mnr. A Roux, het soos volg berig oor die tydperk 1944 - 1979:

In 1944 was die aantal skole onder beheer van die Raad soos volg:

Hoërskole - 2

Laerskole - 21

Totaal 23

In 1979 was die stand soos volg:

Hoërskole - 2

Laerskole - 6

Totaal 8

Roux meld dat daar tussen die jare 1905 en 1943 39 skole onder beheer van hierdie raad was, terwyl daar in 1979 slegs 8 skole onder beheer van dié raad oorgebly het.

Tussen 1944 en 1979 het die volgende skole gesluit om verskillende redes:

Laerskool Bosheuwel Kinders te min
 Laerskool Brakfontein..... Vervoerdiens ingestel na Ouplaas
 Laerskool Grashoek..... Kinders te min
 Laerskool Holdrift Kinders te min
 Laerskool Koeranna Vervoerdiens ingestel na Klipdale
 Laerskool Matjeskloof..... Vervoerdiens ingestel na Klipdale
 Laerskool Nacht Wacht Kinders te min
 Laerskool Ratelrivier..... Kinders te min
 Laerskool Sipskop Kinders te min
 Laerskool Spitskop Vervoerdiens ingestel na Ouplaas
 Laerskool Vlooiakraal..... Kinders te min
 Laerskool Voëlvlei Kinders te min
 Laerskool Uilenkraal Kinders te min
 Laerskool Morgenson..... Vervoerdiens ingestel na Protem
 Laerskool Vlakkloof..... Vervoerdiens ingestel na Protem
 (Roux 1979 Skoolraadsverslag)

Verdere redes vir die sluiting van die skole was:

- 1) Die feit dat die dienste van blanke skaapwagters wat op die plase gewoon het nie meer nodig was nie, aangesien boere hul veldkampe gaandeweg omhein het.
- 2) Die Bysaaiers, vroeër so bekend in hierdie distrik, het verdwyn. Hierdie persone het op die plase gewoon en sommige van die lande om 'n deel gesaai. Met die koms van meganisering het die boere al meer en meer hulle lande self bewerk.

- 3) Die kleiner plase het verdwyn deurdat hulle mettertyd uitgekoopt is deur welgestelde boere.
- 4) Die gesinne het kleiner geword en daar was dus nie genoeg kinders om die behoud van die skole te regverdig nie.
- 5) Jongmense kon nie almal 'n lewensvatbare bestaan op die plase voer nie en moes noodgedwonge na die dorpe en stede verhuis om beter betrekkings te bekom.
- 6) Koshuise is op die dorpe gebou en later vergroot vir die opname van kinders. Boere het nie meer losies op hul plase aangebied nie met die gevolg dat die kinders verplig was om na die koshuise te gaan.
- 7) Vervoerdienste is ingestel om die kinders na die groter distrikskole of na die dorpe te vervoer. Sommige van die kleiner skole is gevolglik gesluit.

Die ingeskrewe leerlingstal wat in 1944 onder die Skoolraad van Bredasdorp geressorteer het was 1 323. Hierdie getal het verminder tot 786 in 1979 (sien Figuur 5). Vandag (1999) stuur baie ouers, veral die meer gegoedes, hulle kinders na die groter skole. In ander gevalle word kinders na tegniese, landbou- en handelskole gestuur. Die grafiek in figuur 5 toon die wisseling in inskrywing oor die tydperk 1944 tot 1979, met twee jaar tussenposes (Roux 1979 Skoolraadsverslag:2-4).

Wolfgat in die distrik Bredasdorp is die oudste skooltjie waarna verwys word in die geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde gemeente van Bredasdorp. Die skoolgeboutjie is uit die staanspoor ook vir die hou van buitendienste gebruik. Die gemeenskap te Oude Plaats, of Ouplaas of Wydgelegen, het in 1905 besluit om daar 'n skoolgebou op te rig (Prins 1988:26).

Plaasskooltjies was aan die begin van die 20ste eeu 'n alledaagse verskynsel in die Overberg. Elf plaasskooltjies was binne 30 kilometer oos van Protea geleë, naamlik Hassiedrift, Morgenzon, Hanskraal, Vlakkloof, Remhoogte, Rooivlei, Brakfontein,

Welgegund, Koeranna, Soutpansberg en Leeukop. (Mnr. MJ Odendal 1999:onderhoud). Met verloop van tyd het die skooltjies gekwyn en die leerlinge is na die groter omliggende skole van Bredasdorp, Swellendam en Riviersonderend gestuur (Mev. S Odendal 1999:onderhoud).

Laerskool Protem is geleë op Protem wat in die distrik van Bredasdorp val. Protem lê tussen Bredasdorp, Swellendam en Riviersonderend. In 1916 het mnr. Boy Human 'n stukkie van sy grond afgebaken en 'n skool en ablusiegeriewe daarop laat bou. Dié skool is toe aan die Onderwysdepartement verhuur. So het Laerskool Protem sy beslag gekry. Gedurende 1915 tot 1917 is die spoorlyn vanaf Klipdale na Protem gebou. Protem het as gevolg van die spoorverbinding begin ontwikkel. Graanprodukte, boerderybenodigdhede, lewende hawe en die pos kon toe per spoor vervoer word. Protem het mettertyd sy eie poskantoor en handsentrale gekry en selfs later ook vir 'n klompie jare sy eie hotel gehad (Myburgh 1997:1). Hierdie ontwikkeling het gevolglik tot groter belangstelling in die Laerskool Protem gelei.

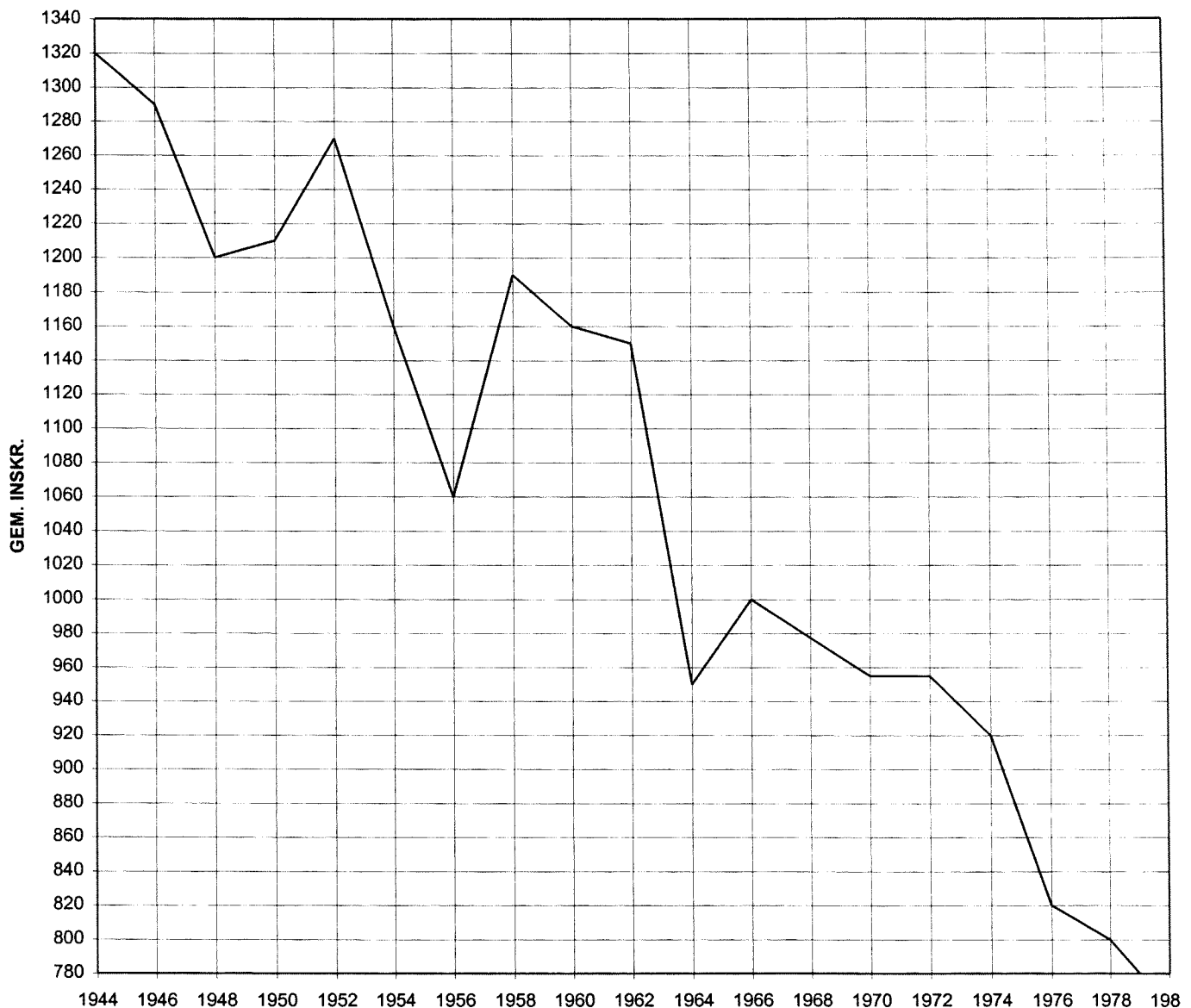
Protem en Ouplaas is die laaste twee plaasskole in die distrik Bredasdorp wat tans (1999) nog as staatsbeheerde skole bestaan.

3.3.2 Distrik Riviersonderend

Voor 1850 is daar al reeds melding gemaak van 'n onderwyser op Lindeshof in die distrik Riviersonderend. In 1850 is dié onderwyser, mnr. WH Smith, as tydelike posmeester op Riviersonderend aangestel. In die Riviersonderend omgewing was Appelskraal en Droëboom twee plaasskole wat veronderstel was om te sluit toe daar 'n tweemanskooltjie met 33 leerlinge op 25 Januarie 1926 op Riviersonderend geopen is. Hieruit kan afgelei word dat die onderwys eers op die afgeleë plase sy ontstaan gehad het voordat dit in die dorp Riviersonderend 'n aanvang geneem het (Hopkins 1972:90).

Die plaasskool Lindeshof het tussen 1951 en 1954 90 leerlinge gehad. Dit het in 1971 verminder na 29. Lindeshof het in 1998 gesluit aangesien daar te min leerders volgens die nuwe vereistes vir die onderwyser:leerlingverhouding was.

Leerlingtal in die skoolraadsdistrik Bredasdorp - 1944-1979

Figuur 5
(Roux 1979:5)

Die tabel toon hoe plaasskole in hierdie distrik verminder het:

1931 - 11 skole

1938 - 6 skole

1954 - 4 skole

(Hopkins 1972:90)

3.3.3 Distrik Swellendam

Die eerste onderwys in die distrik Swellendam het reeds in 1744 'n aanvang geneem (Tomlinson e.a. 1943:53), waar die eerste plaasskool dié van Oue Grootvaderbosch was. Die skool is in 1744 deur Abraham Schietekat, sieketrooster van die skip *Ouwerkerk*, wat daardie jaar in Tafelbaai geland het, geopen (Tomlinson 1943:43; Van Lill 1998:26). Baron Van Imhoff (goewerneur, 1743, wat 'n inspeksiereis onderneem het om ondersoek in te stel na trekboere) het bevel gegee dat 'n sieketrooster na die verste uithoek gestuur moet word en so is Abraham Schietekat van die skip afgehaal en na Grootvaderbosch gestuur (Alheit 1948:23).

- In 1813 het die Church Clerk School (kosterskool) begin.
- In 1862 is die staatskool op Swellendam gesluit en die *Swellendam Academy* gestig.
- In 1867 is die skool gesluit ten spyte van die 1865 onderwyswet wat staatsteun verleen het.
- Die skool Uitvlug is in 1884 op die plaas van mnr. Simon Streicher gestig (Van Breda & Keet (Joernaal) 1957:60).
- Brakfontein was 'n plaasskool wat gedurende die eerste helfte van die twintigste eeu in die distrik Swellendam bestaan het (Mnr. S Streicher 1998:onderhoud).
- In 1907 het 'n private skool onder leiding van mej. ME Rothmann en haar suster Annie met 23 leerlinge geopen.
- In 1910 is die skool by die dorpskool ingelyf (Van Lill 1998:229,230).

Die volgende plaasskole is gedurende die eerste helfte van die twintigste eeu in die distrik Swellendam gevestig: Kleinfontein, Kliphoochte, Langvlei, Malagas, Platrug, Sparrebos, Stormsvlei, Van der Wattskraal, Voorhuis en Zuurbrak (Alheit 1948:212,213).

Buffeljagsrivier is die enigste plaasskool in die distrik Swellendam wat tans (1999) nog bestaan.

3.3.4 Distrik Napier

Binne die grense van die gemeente Napier was daar gedurende die twintigste eeu die volgende plaasskole: Klipdale, Quarrie, Halfaampieskraal, Matjieskloof, Klein-Soutrivier, Oudebakoven, Holdrift, Tuinplaas, Hansiesrivier en Houtbaai. Die Laerskool Klipdale het voortbestaan tot 1996. Daar is toe besluit om 'n private skool daar te stig naamlik Rûens Kollege vir Christelike Onderwys (Auret 1997:148).

Die eerste vermelding van opvoeding en onderwys in Napier het uit 'n godsdiensverslag van Bredasdorp in 1846 gekom. *Er bestaat een school te Napier [...] Het getal leerling is [...] van 8 tot 10* (Auret 1997:144).

In 'n godsdiensverslag van Napier van 1848 word vermeld dat die onderwys op Napier *baie gebrekkig* is. Op die dorp het wel *een onderwijzer zich neergezet*. Weens die gebrek aan arbeiders moes die kinders hulle ouers met die werk help en is hulle gevolglik nie skool toe gestuur nie (Auret 1997:144). Hieruit kan afgelei word dat onderwys in die baanbrekersdae nie die eerste prioriteit in die huishouding was nie.

3.3.5 Distrik Villiersdorp

Die skool Daniël le Roux by Vyeboom in die distrik Villiersdorp is een van die weinige plaasskole wat tans in die westelike Overberg bestaan (Mnr. A Roux 1998:onderhoud). Mnr. Danie le Roux het die plaas in 1908 gekoop. Hy het die behoefte aan 'n skool vir die boeregemeenskap besef en in 1909 is die eerste skool onder sy leiding in die lewe geroep. Die eerste skoolgebou (1912) was 'n enkelvertrek. In 1920 is 'n tweede vertrek aangebou (Feesblad 1984:3). Die Laerskool Daniël le Roux het nie net 'n opvoedingstaak nie maar vorm ook een van die grootste samebindende faktore in die Vyeboom gemeenskap (Mnr. A Roux 1998:onderhoud).

Uit onderhoude met oudskoliere blyk dit dat dieselfde tendens van swaarkry, harde werk en armoede by al die plaasskole in die Overberg aangetref is (Mnr. TP & FA Theron 1998:onderhoud). Die kinders moes in die middag plaaswerk verrig. Vir huiswerk was daar nie veel tyd nie. Geld was skaars maar kos volop (Mnr. FA Theron 1998:onderhoud).

3.3.6 Distrik Botrivier

Volgens mnr. T de Wet is die skooltjie Eerste hoop in ongeveer 1915 gestig (1998:onderhoud). Daar kon geen dokumentêre bewys van die stigtingsdatum gevind word nie. Die skool is geleë in die omgewing van die Van der Stelpas tussen Botrivier en Villiersdorp.

Die skooltjie het in 1922 'n tweemanskool geword. Die *Kindergarten* het bestaan uit die Sub A-, B-, standerd 1- en standerd 2 leerlinge in een vertrekke en die standerd 3-, 4-, 5- en 6-leerlinge was in die ander vertrekke. Dit was gedurende hierdie jare dat daar 'n lewendige belangstelling in musiek, debat en konsert was. 'n Orkes met viool, basviool, kitaar, konsertina, *pensklavier* en *bekfluitjie* was 'n algemene verskynsel by Eerste hoop. Vier families, naamlik die Erasmusse, Swarts, Maree's en De Wets se kinders het met 'n eenperdkar skool toe gery. Die Erasmus-familie het 7 seuns gehad en daar was dus vir lang tye van dié familie kinders in die skool. Die Swarts was self ook 'n groot familie (Mnr. T de Wet 1998:onderhoud).

3.3.7 Distrik Caledon

Prof. Con de Villiers, vroeër 'n leerling van die plaasskool Solitaire, ses myl van hul plaas Donkiespad af, verwys dikwels na plaasskole in die Overberg in sy publikasies oor die gebied (Prins 1983:74). In die distrik Caledon was daar baie plaasskooltjies in die laaste helfte van die neëntiende eeu en die eerste helfte van die twintigste eeu. Boontjieskraal, Wolfkraal, Waboomskloof, Solitaire, Krige, Jongensklip en Donkiespad is slegs 'n paar van die skole wat hul deure geopen het (Mev. I de Wet 1998:onderhoud). Uit die geskiedenis van skoolonderwys blyk dit dat 'n hele reeks kommissies van ondersoek skoolaangeleenthede ondersoek het en verslae die lig laat sien het. Op hierdie verslae het

twee Sekretarisse-generaal van Onderwys (SGO'S), naamlik Dale (1859-1892) en Muir (1892-1915) belangrike besluite gebaseer wat die skoolstelsel ingrypend sou verander. Muir het primêre skoolonderwys verpligtend gemaak vir alle blanke kinders (Van Pletzen 1996:9). Plaasskole het 'n bloeitydperk beleef na 1905 en na 1940 vinnig gekwyn (Van Pletzen 1996:15).

In 1859 is daar in *Het Volksblad* enkele indrukke van die distrik Caledon gegee deur 'n reisiger wat die gebied vir die eerste keer besoek het. *Die boere is daar vriendeliker en gasvryer, hulle leef geriefliker en getroos hulle die moeite om goeie onderwysers te bekom* (Hopkins 1972:90).

So kort soos ses jaar later in 1865 is die teenstrydige opmerking deur 'n leraar van Caledon gemaak dat dit met die onderwys in die private skole treurig gaan. Die rede vir die klag was die gebrek aan bevoegde onderwysers. Behalwe 'n paar uitsonderings het die boere nog goedkoop onderwys bo die deeglike verkies (Hopkins 1972:90).

In 1883 getuig die superintendent-generaal van onderwys egter dat hy die Hollandse Kerk nie genoeg kan dank vir die kragtige steun wat hy aan die opvoedingstaak verleen het nie (Hopkins 1972:90). Plaasskole het nog lank in die distrik Caledon gefloreer.

3.3.8 Distrik Greyton

In die distrik Greyton was Spesbona, Elsenkloof en Diepgat plaasskole wat vir 'n paar dekades belangrike opvoedkundige diens aan dié omgewing gelewer het. Omstreeks 1940 is besluit dat die kind na die skool gebring moes word en plaaskinders is aangery dorpskole toe. Plaasskole het in die volgende dekade leeggeloop (Mev. I de Wet 1998:onderhoud).

3.4 Plaasskole in die algemeen

Baie van die reeds genoemde plaasskole het ná 1970 as blanke skole gesluit, hoewel die name in sommige gevalle deur bruin skole, veral in die landelike gebied, oorgeneem is. Die rede is dat die skole in baie gevalle vernoem is na die plase waarop hulle staan.

'n Paar van die plaasskole het private skole geword en daar is ook nuwe private skole gestig. Laasgenoemde is tans besig om weer vinnig te verrys maar aangesien hulle duur finansiële verpligtinge meebring, is hulle nie so toeganklik vir die gewone man op straat of die minder bevoorregte leerling nie.

Bruin en swart onderwys het veel later as blanke onderwys na die Overberg gekom. Oor swart leerlinge skryf McGregor só: *Of all black children in South Africa who have been subjected to the notorious Bantu Education system, rural children are simultaneously the most disadvantaged because their school buildings are the most rickety, their teachers the least qualified and the available school places the least adequate* (McGregor 1992:208). In baie gevalle het dieselfde probleme ook by die blanke onderwys op die platteland voorgekom. *Die A3- en veral die Armskole, was bedeeled met swak fasiliteite en die swakste gekwalifiseerde onderwysers* (Van Zijl 1950:54). In die navorsing van Adèle Gordon *The transformation of South African farm schools: Opportunities and constraints* blyk dit duidelik dat die swart onderwys in die landelike gebiede dieselfde pad geloop het as die blanke onderwys in die binneland. Sosiale, ekonomiese en politieke faktore is die rede dat daar sulke groot verskille in die onderwys bestaan het (McGregor 1992:208).

3.5 Die invloed van die Tweede Wêreldoorlog op die onderwys

Die Tweede Wêreldoorlog was in meer as een opsig 'n openbaring. Tewens van die weinige voordele van oorloë is dat hulle 'n magtige prikkel is tot hervorming op onderwysgebied (WdeV Malan soos aangehaal deur Van Zijl 1950:96). Die oorlog het sy eie probleme geskep en dit het meegebring dat die skool op buitengewone gebiede moes optree (Van Zijl 1950:96). Die oorlog het 'n verbrokkeling van sekerhede meegebring en 'n ongeëwenaarde kennisontploffing gepaard met verbysterende ontwikkeling op wetenskaplike, tegnologiese en industriële gebied het plaasgevind. Dit was W de Vos Malan se taak, om ten spyte van finansiële probleme, toe te sien dat Kaapland se onderwysstelsel die groot uitdagings van die *nuwe wêreld* die hoof sou kon bied (Borman e.a. 1989:238).

3.6 Uitfasering

Mnr. H Chamberlain, 'n voormalige skoolhoof en tans in diens van die Onderwysdepartement Wes-Kaap, wat sedert 1997 indringend na die onderwyssituasie in die Wes-Kaap kyk, meen dat daar nie 'n definitiewe, geskrewe, rigiede uitfaseringsbeleid ten opsigte van die sluiting van plaasskole bestaan nie. Daar word egter gelet op sekere aspekte voordat daar besluit word of 'n skool moet sluit al dan nie. In die ongepubliseerde verslag, *Onderwys in die landelike gebiede van die Wes-Kaap* word dit onomwonde gestel dat die onderwysdepartement van die Wes-Kaap geen beleid het om klein skole voor die voet te sluit nie. Finansiële, maar veral ook opvoedkundige eise noop die departement egter om na alle fasette van onderwysvoorsiening te kyk en na oplossings te soek (Chamberlain:ongepubliseerde dokument; Chamberlain 1999:radioprogram, Radio Sonder Grense). By die streekkongres van Landbou Wes-Kaap te Prins Albert, 24 Maart 1998, is genoem dat daar 'n taakspan aangewys is om na al die probleme in elke streek of gebied te kyk. Daar word gepoog om 'n onderwysplan daar te stel wat met elke gemeenskap self onderhandel. In die verslag word verwys na vervoer en die toestand van geboue. Die onderwysplan sal aantoon watter prosesse dadelik kan begin, watter ingefaseer moet word en watter oor 'n langtermyn kan strek. Dit is dus op 'n ordelike, doelgerigte manier wat daar te werk gegaan word voordat 'n skool sluit. Daar word nie net in die departement besluit dat 'n skool moet sluit nie. 'n Skool moet oor 'n minimum aantal leerders beskik om voort te gaan. Vir eenmanskole is dit 25 leerders op die nuwe onderwyser: leerling-verhoudingskaal. Die Suid-Afrikaanse Skolewet, 1996 (Wet 84 van 1996) bepaal dat daar slegs twee soorte skole is, naamlik openbare skole en onafhanklike skole. Die Skolewet skryf voor hoe skole bestuur moet word. 'n Belangrike vereiste vir 'n skool se voortbestaan is kwaliteitonderwys (Chamberlain 1998:ongepubliseerde toespraak).

Opsommenderwys kan gesê word dat daar nie 'n uitfaseringsbeleid is om skole voor die voet te sluit nie, maar dat daar op meriete na skole gekyk sal word. Skoolgemeenskappe moet eienaarskap van hul skole aanvaar, binne die Skolewet handel en moet voldoen aan die vereiste onderwyser:leerlingverhoudingskaal, soos deur die Onderwysdepartement bepaal word. Kwaliteitonderwys is 'n kardinale vereiste vir bestaansreg (Mnr. H Chamberlain 1998:onderhoud).

'n Spreker by die Landboukongres het Cato (Romeinse staatsman en skrywer) aangehaal: *Die landboubevolking lewer die dapperste manne, die mees onverskrokke soldate en 'n soort burger wat hom weinig met die kwaad besig hou.* Hy het voortgegaan en weer vir Cicero (Romeinse politikus en filosoof) aangehaal: *Die toegewyde boer plant bome waarvan hy self nooit die vrugte sal eet nie* (Chamberlain 1998:ongepubliseerde toespraak). Die planne wat nou beraam word, sal dalk eers in die verre toekoms vrugte dra. 'n Nuwe onderwysbedeling het tot stand gekom en die WKOD (Wes-Kaapse Onderwysdepartement) het 'n onbenydenswaardige taak om met beperkte finansies reg te laat geskied aan elke leerder.

3.7 Slot

Plaasskole het tot 1940 'n bloeitydperk beleef maar geleidelik weer gekwyn tot dat slegs 'n paar in die Overberg oorgebly het. Die afname kan waarskynlik toegeskryf word aan die kleiner gesinsgrootte vandag in vergelyking met vroeër. Dit is immers die getal kinders wat bepaal of 'n skool geregverdig is al dan nie.

Uit die voorafgaande statistiek is dit duidelik dat Burden in haar artikel *Die Plaasskool - 'n Verbygegane era?* met reg die voortbestaan van die plaasskool bevraagteken het (Burden 1992:30). Die skooltjies het beslis stadig maar seker in baie streke verdwyn, soos ook in die Overberg, in die paar dekades wat die *nuwe Suid-Afrika* voorafgegaan het. Burden was ook reg met die stelling *want een ding is seker: hulle sal nie meer blank of bruin of swart wees nie* (Burden 1992:30). Alle skooltjies wat eenmaal 'n bloeitydperk beleef het, voer vandag 'n oorlewingstryd ongeag die ras of kleur van die meerderheid van sy leerders. Baie oudskoliere van plaasskooltjies in 'n verbygegane era sal ongetwyfeld Roodt se gevoelens deel: *Ek dink met nostalgie, dankbaarheid en waardering aan my plaasskoollewe terug. Daardie ou plaasskooltjies het beslis 'n waardevolle bydrae tot die kulturele ontwikkeling van ons volk gelewer* (Roodt 1997:15).

HOOFSTUK 4

DIE OPVOEDING VAN DIE KIND IN DIE LANDELIKE OMGEWING

4.1 Die rol van plaasskole

Die leerplanne was geskoei op die bekende Britse *three r's: reading, righting, (writing) en rithmetic* (arithmetic) (Van Pletzen 1996:11). Die leerplan in die plaasskooltjies het hoofsaaklik daaruit bestaan om die kinders te leer lees, skryf en reken.

Borcherds beskryf die verloop van 'n skooldag en sê dat stilte die wagwoord was. Die oë was op die boeke gerig. Die skool is met gebed geopen en gesluit. Die Bybel is eerste gelees, daarna het spel, lees en rekenkunde gevolg. Woensdae en Saterdag het Godsdienste en kategismus onderrig plaasgevind (Borcherds 1861:19). Die *Klein Hellenbroek*, 'n boekie met kategismusvrae en -antwoorde, is gewoonlik gebruik. Die boek is deur 'n Nederlandse kerkman opgestel. Sy ander godsdienstige geskrifte is graag deur mense gelees (Grobelaar 1992:11). Dit was belangrik dat kinders die *Boerematriek* (katkisasie) slaag. Hulle moes aangeneem word sodat hulle Nagmaal kon gebruik.

Skoolure was verpligtend van ag- tot elfuur en weer vanaf eenuur tot vieruur in die middag. Op Woensdae en Saterdag is daar halfdag skoolgegaan. Daar was drie dae vakansie gedurende Paastyd en ag dae vanaf Kersfees tot na Nuwejaar (Borcherds 1861:20).

PS du Toit het die belangrike rol van die boereskoolmeesters beklemtoon en die groot rol wat hulle gespeel het om die binneland van algehele ongeletterdheid te red (Du Toit 1958:10).

Die boeke wat die meeste gebruik was, was die *Haneboek*, die AB-jab en die *Trap der jeugd* (Booyens 1997:12; Grobelaar 1992:12). Die *Haneboek* was 'n ABC-boekie wat so genoem was omdat daar 'n groot illustrasie van 'n haan op die titelblad was. Die eintlike boek was die *Trap der jeugd*. Voorin is die alfabet in hoof- en kleinletters afgedruk asook die syfers van 1 tot 10 waarop omtrent 'n dosyn kennistrappe gevolg het. Die eerste trap was eenlettergrepe

woorde wat volgens uitgang geleer is: -ad bad, blad, had. Die tweede trap was tweelettergrepige woorde waarvan elke lettergreep afsonderlik gespel en uitgespreek is, en dan die volledige woord (Grobelaar 1992:12,13).

Menige onderwyser het CJ Langenhoven as 'n genie beskou. Bekende karakters soos Brolloks en Bittergal, Neelsie en Herrie was deel van die daaglikse opvoeding (Van Pletzen 1996:10).

Die meeste onderwysers is deur die kinders as *kwaai* geklassifiseer. Die kinders wat nie hulle werk gedoen het nie of buite die reëls van die skool opgetree het, het met die roting of die sambok pak gekry. Dissipline is baie streng gehandhaaf en alles moes netjies en binne die reëls van die skool geskied.

Omdat al die klasse in een lokaal by die plaasskole plaasgevind het, moes daar noodwendig streng dissipline gehandhaaf word. Solank die onderwyser met een klas besig was, moes die ander klasse stil bly en hulle by hul werk bepaal. Daar was nie tyd vir toepassing van *onnodige sielkunde* nie. Vir bykans alle oortredings is die lat gebruik - gevolglik was lyfstraf feitlik die enigste vorm van sielkundige behandeling wat toegepas is. Mense was baie gesteld op hulle woord, met die gevolg dat 'n man se woord aanvaar is sonder dat daar iets op skrif gestel moes word. Die kinders het in daardie omgewing grootgeword en dit so aanvaar. Wanneer 'n kind 'n pak slaai moes kry, is dit nie sommer voor die ander in die klas toegedien nie. Die onderwyser het gewoonlik vir die kind gesê hy wil hom na skool *sien asseblief* of *kom sien my agtermiddag na skool*. Kinders wat normaalweg baie pak gekry het, het gewoonlik twee broeke aangetrek om sodoende die pyn te verminder (Neethling 1998:60,61).

Die volgende verhaal word deur Fourie vertel: Gedurende die Eerste Wêreldoorlog, 1914 - 1918, het Baardskeedersbos se *tietser* skielik begin probleme optel met die skoolkomitee. Dit was die skoolkomitee se taak om te besluit of daar tugtiging toegepas moet word. Wanneer die *tietser* hom vergryp aan een van sy skoliere - en party van sy skoliere was al 20 jaar of ouer - word hy summier by die skoolkomitee aangekla. Die skoolkomitee het bestaan uit pa's en ma's. Die aanklaery het net té gereeld plaasgevind. Die *tietser* is betig en die betigtiging het dan omgesit in 'n tugtiging waaraan die verkose komitee vrylik deelgeneem

het. 'n Paar leerkragte moes mediese behandeling ontvang na so 'n *betigtiging*.

Nadat die dokter op Bredasdorp al vir die soveelste maal sy pasiënt (die onderwyser) behandel het, besluit hy: *Genoeg is genoeg!* Hy gaan self waarneem in die ongestelde leerkrag se plek. Die eerste dag het die kinders verkeerd om afgesit en die dokter het sy sambok suksesvol ingewy. Gedurende die middagpouse het die opgewonde kinders soos gewoonlik huis toe gehardloop om die nuus te gaan vertel. 'n Paar van die kinders was vroeg terug by die skool om seker te maak hulle kry 'n goeie sitplek. *Tietser, hulle gaan jou nou-nou kom dônner!* het een vertroulik gelispel. Dit was ook nie lank nie of die afgevaardigdes kom aangetou die bult af. *'n Maer antie stap voor met die verontregte skoliere al klouende aan haar sisrokpante.*

Die tietser het voor in die klaskamer bly staan tot almal binne in die klaskamer was. Hy het die deur gesluit en die sleutels in sy sak gesteek. Die voorsitter het die onderwyser daarop gewys dat hy *gans buite geweste* opgetree het. Sulke dinge word net nie hier op Beebos toegelaat nie. *Hulle sal nou vir Tietser moet touwys maak met plaaslike gebruik.*

Die voorsitter het opgestaan om die eerste hou in te kry. Groot was sy ontnugtering toe hy uitvind dat die tietser nie die gedrag aanvaar nie. Die voorsitter word aan sy broek en boordjie gegryp, rondgepluk en sonder seremonie tussen sy medetugkomiteelede ingegooi. Die lede was nie so 'n vinnige terugkoms te wagte nie en 'n hele klomp beland al skellende tussen die skoolbanke. Net daar spring dié onderwyser met sy sambok tussen die pa's, die ma's en die kinders in. Chaos het uitbreek, want almal het deurgeloop. Die meester het moeg geraak en hy het onthou dat die sleutel nog in sy sak is. *Vergadering verdaag* skree hy, sluit oop en gaan neem stelling in buitekant. Soos die afgevaardigdes die klas verlaat (en party op 'n trippel-draf soos 'n *kamerverlaat*) kry elkeen sommer nog *een vir die pad*.

Die volgende dag was daar nie een kind op skool nie. Tietser het met sy sambok by die huise na die welstand van die leerlinge gaan verneem. Dié middag was almal terug op die skoolbanke. Tietser kon ongestoord voortgaan met sy werk.

Volgens oorlewering was die volgende onderwyser wat ná Tietser oorgeneem het 'n vrou. *Baardskeerdersbos was sedertdien 'n populêre pos vir onderwysers* (Fourie 1994:15-17).

In die plaasskole in die Overberg was daar kinders van alle stande en vlakke van die samelewing. Gevolglik was die standaard van opvoeding baie gekompliseerd. 'n Kind van standerd twee het soms meer geweet as een in standerd vyf. Omdat leerlinge saam in een klas was, het die intelligente kinders na die lesse van die hoër klasse geluister en gevolglik gouer meer werk baas geraak. Om altyd met die agterpunt van elke klas by te hou was 'n moeilike taak vir die onderwyser. Geriewe vir *spesiale* klasonderrig het nie bestaan nie; gevolglik moes alle kinders onder dieselfde omstandighede geakkommodeer word (Neethling 1998:61,62).

Die inspekteur het die skole een keer per jaar besoek en dan is daar gekyk na die vordering van die leerlinge. Die inspekteur het besluit wie gaan *pass* en wie gaan *fail*. Dit was 'n *groot dag* in die skool. Die onderwyser of onderwyseres het sy of haar beste klere aangetrek en so ook die kinders. Meneer Retief was een van die inspekteurs wat vir jare die pos beklee het en so die skole in die distrik Bredasdorp besoek het. Hy het gewoonlik 'n groot brakhond saam met hom gehad. Of hy namiddae êrens gejag het, was daar nie duidelikheid oor nie. Sodra die besoek van die inspekteur afgehandel was, kon die leerlinge maar huis toe gaan. Daaroor was die kinders sommer baie bly. Die kinders was tot die dood toe bang vir die inspekteur. Hy was voorwaar 'n *gevreesde* man (Neethling 1998:63). Wat die kinders nie geweet het nie was dat hy eintlik die werk van die onderwyser geïnspekteer het (Mnr. J Neethling 1999:onderhoud). So bestaan daar baie anekdotes by die plaasskole in die Overberg oor die *inspector*.

Baie van die leerlinge op die platteland het probleme met Engels ondervind. Verskeie staaltjies word deur informante vertel van hoe daar met Engels gesukkel is.

'n Onderwyseres kry besoek van die inspekteur. Sy besluit om *the body* met die kinders te behandel. Sy het haar egter misgis met hulle taalvaardigheid. Sy begin met: “*Show me your nose*”. Die leerlinge wys en sê “*Tis is my nous*”. Daarna sê sy: “*Show me your back*”. Almal wys na hul monde behalwe een dogter se hand wys na haar rug. Dit is toe dat een van die

seuns sê: “*Juffrou kyk waar sit Johanna se "bek". Sy het haar so geskrik vir die inspektor dat haar bek nou op haar rug sit*” (Mnr. M Odendal 1999:onderhoud: Mej. A Strauss 1999:onderhoud). Nog een van die anekdotes oor foutiewe taalinterpretasies is die volgende: Die inspekteur vra vir een van die leerlinge om vir hom 'n sin te maak met *fence*. Die leerling maak toe die volgende sin: *De dog jumps over de fens, first de feet end den de tail* (Mev. A Cronje 1998:onderhoud).

Nadat een van die skole gesluit het, is die skoolgebou in een van die wyke van Napier gebruik om bidure in te hou. Een van die mans het altyd sy gebed begin met: *Here wij knielde hier in des stof des aarde [...]*. Een van die kinders het vir sy ma gevra: *Het ma dan nie vanoggend afgestof nie?* (Auret 1997:148).

Vir die buitestaander mag dit lyk of daar nie baie vermag word in die plaasskole nie. Die teendeel is egter in die meeste gevalle bewys as daar gekyk word na watter prestasies behaal word en watter beroepe die plaasskoolkinders bekleë. In 'n artikel in die *Swellendammer* getiteld “*Nuus-kompetisie gewen: Plattelandse Juweeltjies*” verwys die skryfster na beroepe wat oudplaasskoolleerlinge bekleë en van watter waarde die klein plattelandse skooltjies in die Swellendam omgewing is (Swellendammer 19/9/91:6). Protom Laerskool is ‘n voorbeeld van so ‘n *juweeltjie*. *Hierdie tweemanskooltjie, al in gebruik sedert 1916, getuig van groot akademiese, sport en sosiale prestasies onder sy oud-leerlinge. Volks- en landbouleiers, oorsese uitruilstudente, hoofleerling en leerlingraadslede by bekende hoërskole, gemiddelde A-kandidate in matriek eindeksamens en sportuitblinkers – verskeie van hulle het hierdie skooltjies en sy onnies gemeen* (De Wet 1991:6). In die artikel *Die Plaasskool – ‘n Verbygegane Era?* verwys Burden na die beroepe wat deur die oud-skoliere van Hansmoeskraal bekleë word. Hansmoeskraal was 'n plaasskool in die George distrik. *Daar is ten minste een predikant, een mediese dokter, twee universiteitsdosente, 'n assistent-direkteur van die Universiteit van Stellenbosch, besturende direkteurs van maatskappye, skoolhoof, onderwysers, boekhouers, tiksters, verpleegsters, verkoopbestuurders [...] en laaste maar beslis nie die minste nie, baie boere* (Burden 1992:47). Die skool het ook drie oud-leerlinge opgelewer wat die hoogste akademiese kwalifikasie, naamlik 'n doktorsgraad behaal het.

Die vraag ontstaan willekeurig: Waar lê die geheim van die sukses van die plaasskool? Harde, toegewyde werk van die kant van die onderwysers is van kardinale belang.

Laerskool Proteem in die Overberg het in 1968 'n tweemanskool geword en in 1994 'n eenmanskool. Die geweldige breë spektrum van werk wat in 'n eenmanskool deur een onderwyser gedoen moet word, word geïllustreer in 'n skrywe uit die pen van 'n standerd drie leerling. Sy het die laaste kwartaal van 1995 se bedrywighede in die vorm van 'n koerantberiggie soos volg opgesom:

THE DAILY PLANET

PROTEM PRIMARY SCHOOL CLAIMS THIS TERM IS TOO SHORT

This term is impossible said the upset Mrs EM Strauss at her house at Proteem. She is the principal and the only teacher of the Proteem Primary school.

Mrs Strauss and her pupils claim they have too much work to do this term of two months. And it is not hard to believe them when you look at the long list of things they have to do this term:

- *They have to finish the school's annual yearbook, **Korrels en Kaf**;*
- *They have to practise for a concert at the end of November;*
- *They have to finish their schoolwork inbetween;*
- *And they have to fit the exams towards the middle of November.*

The Daily Planet would like to wish this little farm school good luck for this term (Viljoen 1995:g.p.). Die berig is afgerond met 'n spotprent waar dit al drie-uur in die oggend is (sien figuur 6).

Myburgh, oudskoolhoof en onderwyser van Laerskool Proteem vanaf 1969 tot 1991, skryf in 'n historiese oorsig oor dié skool soos volg: *'n Mens wonder dikwels wat die resepte is vir die*

Figuur 6: Drie-uur in die oggend by Laerskool Proteem

sukses wat ons leerlinge behaal. Die antwoord is doodeenvoudig: deur die jare heen bestaan daar op Proteem 'n rotsvaste verhouding tussen die ouerhuis, die skool en die kerk. Die spontane wisselwerking tussen hierdie drie faktore gee aan die leerkrag 'n stewige fondament om uiteindelik met 'n pragtige leerling en jongmens te spog! (Myburgh 1997:3).

Hierin lê die groot waarde van die plaasskool opgesluit. Hierdie slotsom geld nie net vir plaasskole in die Overberg nie maar vir elke plaasskool wat eenmaal sy deure geopen het om vir die kind die geleentheid te bied om so lank as moontlik uit sy ouerhuis skool toe te gaan.

De Kock skryf in haar artikel, *Con de Villiers, Boorling van die Overberg*, dat die Overbergse plaasskool, Solitaire, 'n belangrike rol in Con de Villiers se vorming gespeel het (De Kock 1992:26). De Villiers noem dat hy in alle eerlikheid en sonder romantiese bybedoelings kan sê dat sy plaasskooljare van sy waardevolste ondervindings was. *Dit het my geleer om my minder gegoede volksgenote te verstaan en lief te hê. Dit het my ook in staat gestel om deur die proses en fieterjasies van geëmansipeerde Afrikaners raak te sien en eenvoud en troue burgerlikheid te waardeer. En die plaasskool self was verbasend goed: die onderrig was wel streng, maar was nooit saai en verbeeldingloos nie (De Villiers 1954:37). Sommige*

plaasskole in die Overberg het dit gelukkig getref en goeie onderwysers gekry waar ander weer minder gelukkig was en moes neem wat hulle kon kry. 'n Mens kan seker ook tereg sê sommige onderwysers het dit gelukkig getref om begaafde kinders in die plaasskole te kry, en ander weer nie.

4.2 Informele opvoeding

4.2.1 Buitemuurse aktiwiteite by plaasskole

Op die platteland het die verskillende kultuuraangeleenthede gewoonlik rondom die skool gesentreer. Die omvang en vlak van sosiale en kulturele aktiwiteite op die platteland het wyer gestrek as net die formele onderrig van die kinders. Konserte is gehou waaraan almal deelgeneem het. Pieknieks is vir oud en jonk gereël. Basaars was groot sosiale bedrywighede wat gesentreer was rondom die huis, kerk en die skool (Mnr. H Myburgh, Mnr. SJ Streicher, Mnr. FA Theron:onderhoude).

By een van die konserte op Jongensklip het die kinders gesing "*O Show me the weddie kou home*" in plaas van "*O show me the way to go home*" Hulle het mooi op die wysie gehou maar dit het maar moeilik gegaan met die Engels (Mnr. HW Rossouw 1998:onderhoud).

By 'n ander konsert moes een van die leerlinge van Laerskool Klipdale 'n item aankondig, wat hy toe soos volg doen: "*Die volgende nommer is Homme sweet homme*" in plaas van "*Home sweet home*" (Mej. A Strauss 1999:onderhoud). Verskeie informante het komiese insidente oor konserte onthou, byvoorbeeld tekste wat vergeet is en dan weer dele wat bygelas is. Party kinders het mos ook meer talente as ander. Daar is die natuurlike akteurs en die gemaakte akteurs. In die meeste gevalle moes al die kinders aan die plaasskoolkonsert deelneem.

Musiek het 'n baie belangrike rol in die Overbergse kultuur gespeel. Sang en musiek was eie aan debatsbyeenkomste. Eiesoortige volksliedjies en-rympies het spontaan ontstaan en is dikwels van toepassing gemaak op een of ander persoon. Viool, harp en die huisorrel het deel uitgemaak van die boereorke (Fourie 1995:29; Mev. JM Streicher:onderhoud).

De Villiers beskryf in *Overbergse Eergister* hoe die plaaskonsert op 'n Sondagand tuis plaasgevind het. "*Kom ons sing nou...Jônie, jy moet bas sing, hoor, en Sannie, jy sorg vir die sekkints (tweede stem). Die spul Viljees val weg, en almal kon goed sing; hulle musikaliteit was in die hele distrik beroemd*" (De Villiers 1961:27).

Uit verskeie onderhoude het dit duidelik geword dat musiek binne die huis, die kerk en die skool in al die gemeenskappe in die Overberg 'n sentrale plek gehad het. Dit impliseer nie dat almal ewe musikaal was nie. Die kweek van liefde vir musiek was een van die vroegste opvoedingstake van die gemeenskap. Dit het nie saak gemaak of die talent aangebore of aangeleer is nie (Mnr. MJ De Wet 1998:onderhoud; Mnr. LMJ du Toit 1999:onderhoud).

4.2.2 Tuisopvoeding

Ouers van die tydperk onder bespreking het meestal 'n eenvormige beleid oor kinderopvoeding gehad. Daar is sekere morele standaarde aan die kinders gestel. Kinders is onder andere belet om te vloek. Hulle moes stilbly tensy volwassenes met hulle gesprek wou voer. Steel was verbode. Kinders moes oppassend wees en nie hulle klere verniel nie. Die algemene opvatting was dat volwassenheid iets is wat 'n kind deur harde werk en deugszaamheid moes verwerf (Mnr. JH Human 1999:onderhoud, Mev. A Cronje 1998:onderhoud).

Die huislike opvoeding was oor die algemeen baie streng. Die vader was die gesagsfiguur en onbetwiste heerser wat tug toegepas het. Hy was soms 'n streng, amper ongenaakbare mens wat sy gesag op 'n besliste wyse laat geld het. By die meeste huisgesinne het die kinders 'n heilige respek vir hul vader gehad. As die vader gepraat het, is daar geluister. Een kyk van die vader was genoeg om hulle tot stilswye te dwing en hulle gehoorsaam te laat luister. Die moeder se posisie was ondergeskik aan dié van die vader, maar haar rol en ervaring as *opvoedster* het haar selfbeeld so verbeter dat sy later met selfvertroue haar plek in die beroepswêreld kon inneem (De Kock 1995:41). Die huisgesinne was groot en die groter kinders was verplig om die jongeres te help grootmaak. Die kinders het dus van jongs af al verantwoordelikheid aangeleer (De Kock 1995:41; Mnr TP Theron 1998:onderhoud).

Huisgodsdien was 'n gereelde instelling. In die meeste gevalle was die algemene gebruik om saans aan die etenstafel, sodra alles afgedek is, net so te bly sit en dan word daar saam uit die Bybel gelees, saam gebed en saam gesing. Huisgodsdien was 'n integrale deel van die huishouding en die samelewing.

Die huisgesin het almal gekniel tydens gebed. Die volgorde van die gebed was eers die vader van die huis, dan die moeder en daarna die kinders volgens ouderdom. Van die oudste tot die jongste het elkeen hardop gebed. Daarna is daar plegtig en hardop uit die Halleluja- of Gesangeboek saam gesing (Mnr. J Neethling 1999, Mev. EJ Lamprecht 1999, Mev. CA Lourens 1998:onderhoude).

Lyfstraf is gereeld aan stout kinders toegedien. Wanneer daar meer as een keer gepraat is, en die kind nie wou luister nie, is die *strap* of platriem uitgehaal en die kind het 'n loesing gekry. Die kind is oor die algemeen streng grootgemaak en hulle het hul ouers gerespekteer. Die streng dissipline het egter nie die kinders se normale drang na avontuur en katekwaad gedemp nie.

Etiket is reeds van vroeg af aangeleer. Hoflikheid was 'n vereiste teenoor meerderes. Kinders is geleer om grootmense te respekteer. Wanneer daar grootmense kom kuier het, het die kinders net gegroet en dan moes hulle maak dat hulle uit die geselskap kom. Die uitdrukkings *kinders moet gesien word maar nie gehoor word nie*, *mure het ore* en *kleine muisies*, *grote ore* is van toepassing gemaak op kinders wat hul in grootmense se geselskap bevind het (De Kock 1995:42; Mev. S Odendal 1999:onderhoud).

Goeie tafelmaniere moes streng nagekom word, veral in die Victoriaanse tydperk. Servette moes gebruik word. Kinders moes aan tafel regop sit en nie met hulle elmboë op die tafel rus nie. Hulle moes al hul kos eet. Kinders durf nie aan tafel gepraat het nie, tensy hulle aangespreek word. Daar is gewoonlik twee maal aan tafel gebed. Voor die ete is die seën gevra en na die maal het die vader gedank (De Kock 1995:42).

Die dogters moes hand bysit waar daar nie huishulpe was nie. Hulle moes help huis skoonmaak, was, stryk, lap en stop. Hulle moes ook help bak, kook en slag (Mev. I de Wet 1998:onderhoud).

Die kind het sy goeie opvoeding te danke gehad aan sy ouers wat die grondslag gelê het waarop hy moes voortbou. Die kinders was bewus van Afrikaner-nasionalisme en politieke kwessies. Hul streng godsdienstige opvoeding het hul gesterk teen invloede van buite en so kon hul die toekoms met selfvertroue tegemoetgaan (De Kock 1995:42).

Die kind is in 'n hegte gesinsverband opgevoed en het later weer sy ouers versorg. So het dit dikwels gebeur dat kinders nie getrou het nie, maar tot hul oudag by hul ouers gebly het (Mej. A Roodt 1997:onderhoud).

4.3 Die rol van die kerk en geestelike aktiwiteite

4.3.1 In die algemeen

Die kerk het 'n integrale deel van die geestelike, sosiale en kultuurgeskiedenis van die Overberg gevorm. Fourie meen dat elke gemeenskap of dorp sy ontstaan eerstens aan die kerk te danke gehad het. Later sou die skool bykom (Fourie 1995:31).

Godsdiens het 'n groot rol in die Overberg gespeel. Sondagaande is daar by verskillende huise, skooltjies of saaltjies bymekaar gekom om geestelike lieder te sing. Baie van die kerke in die buitewyke het nog kerksaaltjies wat een keer per maand of tydens pinksterdienste gebruik word.

Die lewe rondom die bywoning en beoefening van godsdiens was baie ordelik en gedissiplineerd. Die wyse waarop godsdiens beoefen is, of die orde van die kerk, is nie bevraagteken of beredeneer nie. Tydens enige geleentheid rondom godsdiens het die mense hul beste klere aangetrek. Alles het stil en ordelik geskied (Neethling 1998:63; Mej. A Roodt 1997:onderhoud; Mev. JM Streicher 1999:onderhoud).

By sommige families op plase in die Overberg was dit die gebruik om die Sondag wanneer daar nie kerk toe gegaan word nie, voor middagete ook huisgodsdienste te hou. Dit was vermoedelik in die plek van die eredienste by die kerk op die dorp (Mnr DV du Toit 1997:onderhoud; Mev. JM Streicher 1999:onderhoud). Vanweë afstand, vervoer, swak paaie en beperkte finansies kon kerkbywoning nie gereeld plaasvind nie. Die vraag word gevra wat daartoe bygedra het dat die mooi gebruik van huisgodsdienste vervaag het. Is dit die moderne lewe met al sy gejaagdheid en wat daarmee saamgaan of is dit dalk die koms van televisie of die losser manier van lewe, met meer welvaart? *Voorwaar - die kind en jongmens van vandag is baie armer sonder so 'n mooi en goeie manier van saamwees in een huisgesin* (Neethling 1998:64).

4.3.2 Christelike Jongeliede- en Debatsverenigings

Die Christelike Jongeliede- en Debatsverenigings het tussen die jare 1880 en 1940 as die brand- en ligpunte in die sosiale, kulturele, geestelike en intellektuele milieu gefunksioneer. Bogenoemde verenigings het 'n sosiale leemte in die plattelandse gemeenskappe gevul (Booyens 1983:12).

Die plaasskool-onderwyser het as kultuurleier in die eerste kwart van die twintigste eeu op die voorpunt van die verenigingslewe gestaan (Booyens 1983:39).

Die debatsverenigings het 'n groot rol in die plattelandse gemeenskap gespeel. Oud en jonk is daarby betrek. Volkspiele is gereeld gespeel. Die plaasskool was meestal die *hartklop* van die debatsverenigings. Verskeie informante het tydens onderhoude dadelik na hulle debatsvereniging en die Christelike Jongeliedevereniging verwys wanneer kultuur ter sprake gekom het.

Plaasskole wat naby mekaar geleë was, het lewendige debatsverenigings gestig, nie net in die Overberg nie maar deur die hele land. Daar is gedebatteer oor die raarste onderwerpe waaraan 'n mens kan dink. Storievertel is tot 'n fyn kuns vervolmaak (Mnr. MJ Odendal 1999:onderhoud).

4.3.3 Basaars

Doeltreffende onderwys in die neëntiende eeu was hoofsaaklik aangewys op private fondse waarby veral klein skooltjies, wat finansiële swaar gekry het, baie gebaat het.

Die basaar het as 'n maatskaplike verskynsel deel van die kerklike, opvoedkundige en sosiale lewenspatroon geword. Die goue era van die basaar as middel om fondse te vind, het in Suid-Afrika so naastebly tussen 1860 en 1960 gefloreer. Vóór dié periode is hierdie metode van fondsinsameling geleidelik ontdek en beproef (Booyens 1998:18).

Die basargeleentheid op die platteland het eenvoudiger en soberder verloop as die basaar in die stedelike omgewing. Die plattelandse basaar het 'n tipiese landelike karakter ontwikkel. Booyens haal soos volg aan uit 'n artikel in *De Goede Hoop*:

Vóór de Schoolraden Wet de belangstelling in 't onderwys bij het publiek deed verflauwen is jaarliks in die lente skoolbasaars gehou om die tekorten in de schoolkas aan te vul. Dat was altijd 'n feestijd voor jong en oud, en 'n soort re-unie. Dit was die gebruik dat die skoolkinderen by die basaar 'n sogenaamde Bazaar-lied sing. Die volgende gedeelte is die koor van een van die basaarliedere.

"O, September, schone tijd

Van Bazaar en bloemen;

Mens en dier en plant, om strijdt,

Juicht om God te roemen.

In dit schoon seizoen van 't jaar

Waar wij al naar smachten,

Komt de vrolijke Bazaar,

Waarop kinderen wachten" (Booyens 1998:23,24).

Die ouer Overbergse gemeentes, soos Swellendam, het die voortou geneem by die reëling van klein basaars waarby veral handwerk en handelsartikels verkoop is. In Desember 1850 is daar op Swellendam so 'n basaar gehou ten behoeve van die oprigting van die *oefeninghuis* (Booyens 1998:26).

In 1854 het Napier geld ingesamel vir die aanbou van 'n vleuel by die kerkgebou. In 1856 het die tweede basaar gevolg wat spoedig baie gewild oor die hele land geword het, naamlik die *boerenbazaar*. So ver vasgestel kon word, was ds. Kuys van Napier die vader en ontwerper van die later alombekende buitebazaar. By die *boerenbazaar* is hoofsaaklik landbou-produkte en lewende hawe verkoop (Booyens 1998:26).

Oor die basaar van 1856 rapporteer *De Kerkbode*: "*Terwijl de dorpelingen aanzienlijke prijzen gaven voor de vette schapen, voor pluimvee en graan, waren er weer van buiten af, en vooral uit de nu bijzonder dorre droge ruggens, diegene met gretigheid groenten en vruchten inkochten*". Daar is ook melding gemaak van die ywer waarmee *onze zusters de handwerken, kledingstukken enz. aan die opgeruimde en goedwillige koopers en koopsters aanprezen en verkochten*. Daar was ook die probleem van kopers wat op die vorige basaar gekocht en nimmer betaalden hadden (Auret 1997:31).

In die stedelike kosmopolitiese omgewing rondom 1860 is die basaars in die omgewing van Kaapstad op openbare onderwys gerig (Booyens 1998:23). Die basaars op die platteland het van uit die kerk hul ontstaan gehad.

Tydens die bloeityd van die Christelike Jongeliede- en Debatsverenigings, tussen die jare 1890 en 1920, het hierdie verenigings gereeld basaars gehou. Dit blyk dat die vroegste basaars ten behoeve van private skole in Kaapstad en op die platteland gereël is (Booyens 1998:21).

Die tradisie van basaar word nog steeds in die Overberg voortgesit vir fondsinsamelingprojekte by kerke en skole. Die basaar pas vandag aan by die tydsgees waarin dit plaasvind.

4.4 Slot

Die onderwys is bekend daarvoor dat menige stryd al daarvoor gestry moes word, hetsy vir onder andere taal, kultuur, verandering, transformasie en standarde. Die stryd en bitterheid wat gevolg het deur die verpligte kompartemente wat die Suid-Afrikaanse samelewing en onderwys gehandhaaf het, is slegs 'n paar voorbeelde. Du Plessis wys daarop dat dit niks help om die vorige staatsbestel vir alles wat verkeerd geloop het te bly verwyt nie, want dit verbeter niks aan die huidige situasie nie (1998:336). Terblanche sê "*Ons grootste probleem is juis dat ons worstel om die verlede heel te maak, terwyl ons toekoms onbewaak lê*" (Die Unie 1998:11).

Daar word aanbeveel dat Suid-Afrika, ook wat onderwys betref, meer toekoms- gerig moet wees. Terblanche haal Horace Mann aan: "*The past cannot be changed, but the future holds infinite possibilities. The future then is our field of action; the past is only valuable as furnishing lights by which that field can be more successfully cultivated*" (Die Unie 1998:11).

Die verloop van die onderwysgeskiedenis is vanuit 'n kultuurhistoriese en 'n opvoedkundige oogpunt benader met die klem op die veranderinge wat in die onderwys plaasgevind het. Ook die plaasskool in die Overberg het 'n rol gespeel ten opsigte van opvoeding en godsdiens. Ander rolspelers was mense wat kultuurskeppers, handhawers en oordraers van die volkskultuur genoem kan word. Taalstryders en vroue in die onderwys se rolle in die onderwysgeskiedenis verdien aanprysing.

Die volgende menings oor opvoeding is al voorheen deur 'n onbekende persoon uitgespreek: [...] *die opvoeding van 'n kind moet soos 'n stoeltjie minstens drie pote hê - die huis, die kerk en die skool. Van hierdie drie is die huis die belangrikste, hoewel elke poot sterker is as hy met die ander twee saamstaan. Die huis moet die grondslag lê vir liggaamlike, intellektuele, kulturele en godsdienstige ontwikkeling. Die hoogtes wat die individu bereik, word moontlik gemaak deur die huislike atmosfeer waarin die kind groot geword het. Wat nie in die gesin gekweek word nie, sal nie in die gemeenskap bestaan nie* (Louw g.d.:3,4).

Die Suid-Afrikaanse gesin het in twee opsigte 'n agterstand by die meeste ander lande. Eerstens moes kinders baie maal op 'n baie jeugdige ouderdom na kosskole gaan wat kontakverlies met hulle ouers meegebring het. Dit het veroorsaak dat kinders die liefdevolle sorgsaamheid van hul ouers moes ontbeer (Louw g.d.:4).

Vandag (1999) is plaasskole nie meer dieselfde as vroeër nie, aangesien die werkklas vir onderwysers sowel as leerders en ouers meer veeleisend as voorheen is. Die plaasskool, of landelike skool, word weens 'n tekort aan onderwysers en snelle veranderinge daaglik met baie eise gekonfronteer.

Wanneer die mens in sy totaliteit beskou word, is dit duidelik dat hy 'n produk is van die tyd wat hom voorafgegaan het, sowel as van sy eie tyd. Die bewering geld nie net vir die mens nie maar ook vir volke, nasies en instellings van allerlei aard. Dit is dus ook waar van skole.

Die grootheid en sukses, die bloeityd in die lewe van 'n skool kan in sy geheel verstaan word slegs wanneer ons kennis besit van wat was en wat plaasgevind het voor sy geboorte, wat hy dus oorgeërf het van vroeëre onderwystoestande en wanneer ons terselfdertyd iets weet van die toestande waarin hy gebore is en waaronder hy opgegroeï het (Le Roux 1932:11). Die Overbergse plaasskole moet dus beskou word teen die agtergrond van die geskiedenis van die onderwys in elke tydperk.

In die *Swellendammer* van 19 September 1991 beskryf Willemien die waarde van die Overbergse plaasskole soos volg: *Miskien lê ons toekoms in sulke plaasskole, hier by ons, na aan ons harte. Ons dink in opregte waardering aan hierdie hardwerkende, onbaatsugtige personeel, skooltjies soos Protea, Klipdale, Ouplaas, La Chausseur, Middellivier en nog soveel ander. Ons vertrou dat hierdie juweeltjies nog jare lank, in reën of droogte, deur goeie en swak jare, en dwarsdeur alle politiekery, sal bly skitter!* (De Wet 1991:6)

HOOFTUK 5

DIE KULTUURHISTORIESE WAARDE VAN DIE PLAASSKOOL: GEESTELIKE KULTUUR

5.1 Inleidend

Grobbelaar wys daarop dat die mens se kultuurskeppings in twee groot onderafdelings verdeel word: geestelike kultuur en stoflike kultuur. Hy beskryf geestelike kultuur as die nie-tasbare dinge wat 'n mens tot stand bring (Grobbelaar 1974:35). Stoflike kultuur is die tasbare dinge wat 'n mens tot stand bring. Myns insiens moet geestelike en stoflike kultuur van die mens bestudeer word teen die agtergrond van die tyd en die omstandighede waarin dit ontstaan het. Dit weerspieël dan die ware omstandighede en behoeftes van die mense wat dit geskep het. In hierdie studie word die geestelike sowel as die stoflike kultuur van die Overbergse boeregemeenskappe nagevors met die klem op plaasskole in die Overberg.

5.2 Volkswoordkuns

5.2.1 Naamgewing

Plaasskoolname

Die plaasskole as instelling het sy bloeitydperk in die Overberg in die eerste helfte van die twintigste eeu beleef en daarna gekwyn totdat daar slegs enkeles in die laaste dekade van die twintigste eeu oorgebly het. Die skole wat nog bestaan is reeds in hoofstuk twee genoem. In baie gevalle swerf die plaasskoolname nog in die volksmond rond. Dit is verblydend om te sien hoe baie van die oorspronklike name die toets van die tyd deurmaan en onveranderd behoue gebly het. Sommige name is om een of rede deur ander vervang (Du Plessis 1973:xviii).

Die volkskultuur en kultuurgeskiedenis van 'n bepaalde groep mense lê dikwels opgesluit in naamgewing. 'n Plaasskoolnaam het soms iets van die verlede of 'n belangrike gebeurtenis

weerspieël. Volgens een van die oorlewings verwys die naam Baardskeedersbos na die manne wat Saterdagoggende hul baarde laat *doen* of laat skeer het met die oog op 'n Strandveld-party later die aand. Volgens 'n ander oorlewering is 'n skeermes van 'n Khoi-kaptein geruil (Fourie 1994:15). Die skool het dieselfde naam gedra.

Bodemgesteldheid kom sterk na vore in plaasskoolname soos Potberg, Brakfontein, Spitskop, Vlakkloof, Buffeljagsrivier, Kleinfontein, Leeukop, Vyeboom en Holdrift.

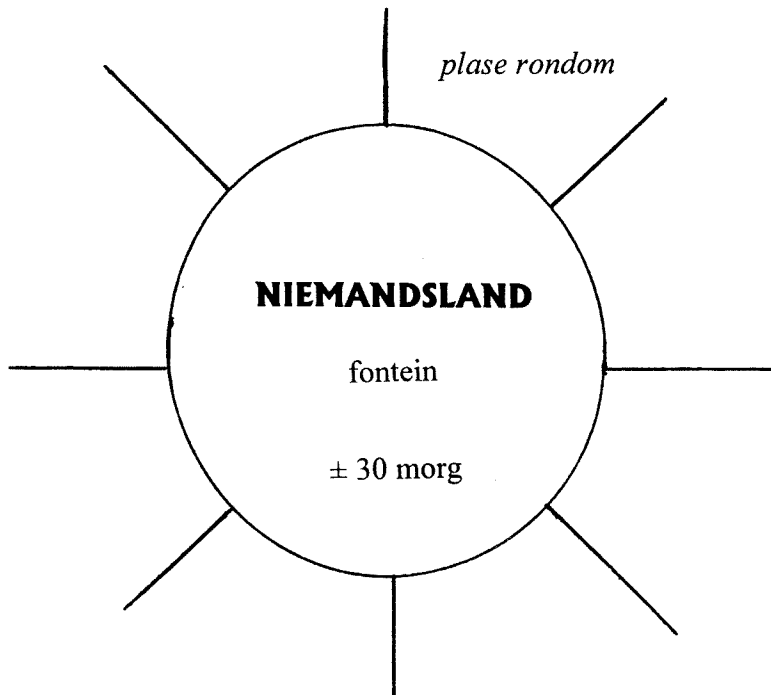
Brakfontein, Kleinfontein en Vlakkloof is name van plaasskole wat die fyn waarnemingsvermoë van die volksmens wat ná aan die natuur geleef het, weerspieël. Water was skaars in die Rûens. Baie name dui op die belangrike rol wat water in die Overberg gespeel het.

Die pleknaam *Protem* is afgelei van die Latyn *Pro Tempora*, wat *vir eers* beteken. Die spoorlyn is aanvanklik (vir eers) tot op Protem gebou. Die plan was om dit later verder te bou tot by Swellendam, maar dit het nooit gebeur nie. Laerskool Protem het sy naam in 1916 gekry as Protem Primêr (Myburgh 1997:1).

Die plaas Ouplaas het vroeër verskillende name gehad. Die Hollandse naam was *Wydgelegen over de Hottentots-Hollandberg*. Die naam is later verafrikaans tot *Wydgeleë*. Die Laerskool Ouplaas is na dié ou plaas genoem. Die spoorwegbushalte was Suidplaas. In die telefoongids word die skoolnaam, Laerskool Ouplaas, onder Napkei gelys. Oude Plaats, Ouplaas en Wydgelegen is almal verskillende name vir dieselfde plek.

Ouplaas se werf lyk soos 'n wawiel. Die fontein vorm die middelpunt en rondom die fontein is ongeveer 25 hektaar *No mans land*. Die aangrensende plase loop soos 'n wawiel na die stuk *niemandslan*d. Dit was bedoel om vroeër jare vee na die fontein te bring om water te drink (Mnr. J Neethling 1999:onderhoud) (Sien figuur 7).

Die eerste skooltjie op Buffeljachtsrivier is in 1902 deur 'n vloed weggespoel. Die laerskool Buffelsjags is genoem na die Buffeljagsrivier. Laasgenoemde is deur 'n bra ongeletterde Paterson *Buffalye agte Rivier* gespel, en is een van die oudste plekname oos van Swellendam.

Figuur 7: 'n Voorstelling van die uitleg van plase rondom 'n fontein

(Mnr. J Neethling 1999: onderhoud)

Van die vroegste dae af was dit die byeenkomplek van die Kompanjie se veeruilekspedisies en die Khoi. Die rivier het sy naam gekry van die buffels wat daar gewei het. Charles Somerset (1814-1827) het onder meer langs dié rivier buffels gejag (Du Plessis 1973:208).

Vyeboom Primêre Skool se naam is 1952 deur die skoolhoof en die skoolkomitee gewysig na Laerskool Daniël le Roux. Mnr. Daniël le Roux was 'n weldoener in die gemeenskap en het op finansiële gebied baie vir die skool en gemeenskap gedoen. In 1900 het Jan Hugo die plaas *Vyeboom* aan die regering verkoop vir 'n melaatse kolonie. Die oewerbewoners van die Sonderendrivier het beswaar aangeteken teen die melaatse kolonie, en dit is toe na Robbeneiland verskuif. Danie le Roux het die plaas in 1908 gekoop en die eerste skooltjie is in 1909 gestig (Mnr. JP le Roux 1997:onderhoud).

Baie skole in die Overberg het plaasname. Dit is opvallend hoe baie unieke kenmerke van die natuur weergegee word in naamgewing. Benewens die natuurverskynsels kom kleurbeskrywing, lewensingesteldheid en ander eienskappe ook in skoolname voor. Audrey Blignault, Con de Villiers, Anna Rothmann, MER, Jan Fourie en ander skrywers oor die Overberg maak dikwels melding van plaasskoolname in hul boeke.

Byname

Die bynaamtradisie het 'n lang geskiedenis. In 'n poging om die verwarring van te veel mense en te min name uit te skakel, is oorgegaan na byname.

In die Afrikaanse kultuur is die situasie vererger deur die vernoemingstradisie wat redelik presies nagevolg is (Pienaar 1988:29). Nie net liggaamlike en geestelike kenmerke is ingespan om 'n geskikte bynaam te vind nie. Afleidings van name en famieliename, persone se beroepe, geaardhede, gewoontes, spreekwyses of bepaalde gebeurtenisse kan ook verbind word met byname (Pienaar 1988:67-74).

Blignault skryf oor 'n *Skooltjie van gister* soos volg: *'n Honderd jaar gelede het my oupagrootjie, Johannes Urbanus Swart, in die wandel bekend as Jan Stywe Stewel van Elandsdrif, hierdie skool laat bou* (Blignault 1962:109). Hoewel Blignault hier eintlik oor die skool skryf, noem sy in die proses terselfdertyd 'n kostelike bynaam wat waarskynlik gegee is om onderskeid te tref tussen die baie Swarts in die Overberg. Die eland is net soos alle ander grootwildsoorte verewig in naamgewing in die Overberg.

By die plaasskole in die Overberg is byname nie 'n vreemde verskynsel nie, eerder 'n tradisie. Elke gemeenskap wemel van die mooiste, raakste naamgewing. Die name vertel iets van die hede en die verlede.

Mnr. Heinie Myburgh, bekend as Meester, was vir 23 jaar skoolhoof by Laerskool Protem. Die naam Meester was so ingewortel by die gemeenskap dat hy Meester sal bly, want die naam het hom gevolg en nie saam met hom uit die onderwys getree nie. Meester het afgetree en woon op Struisbaai (Mnr. H Myburgh 1997:onderhoud).

In die distrik Protem is daar Blits Odendaal (oupa) dan volg die Blitse (kinders) en dan die derde geslag Blitsies (kleinkinders). Die naam Blits het hy gekry toe hy nog op skool was. Hy moes 'n rugbybal deur die pale skop. Hy was nie van die beste skoppers nie maar dié spesifieke dag het die lot op hom geval om te skop. Hy het die bal gestel en het vinnig vorentoe gekom om die skop so gou as moontlik af te handel. Hy het die bal net reg getref en blitsvinnig deur die pale gejaag. Hy het die naam Blits gekry en gehou (Mnr. GJ Odendaal

1999:onderhoud). In Laerskool Proteem is daar tans (1999) van graad 1 tot graad 6 'n Blitsie in elke standaard.

Human is 'n bekende van in die distrik Proteem. Daar is verskillende Human-families in die Proteem omgewing. Hulle is nie almal familie van mekaar nie. Die plaas Adowa is vir meer as 'n honderd jaar in besit van die JH Human familie (Boele). Die eerste skool op Proteem is deur mnr. Boy Human laat bou. Die huidige eienaar, Johannes Hendrik Human (Sextus), is die vierde geslag wat op Adowa boer. Dit is 'n algemene verskynsel dat leierskapposisies al vir geslagte lank deur dieselfde families beklee word. Tans (1999) is mnr JH (Sextus) Human voorsitter van die Beheerliggaam van Laerskool Proteem. Die naam Sextus dui op die sesde geslag JH Humans hoewel slegs die laaste 4 geslagte op Adowa gebly het (Mnr JH Human (Sextus) 1999:onderhoud).

Die Sterk Humans, Dirk Skaap, Engelse Dirk en Koos Job is van die ander Human families wat in die Proteem omgewing gewoon het (Mnr. JH Human (snr) 1999:onderhoud).

De Kock, De Villiers, De Wet, Du Toit, Myburgh, Willemse, Giliomee, Groenewald en Viljoen is van die meer bekende vanne in die Proteem omgewing. Dit is ook die wêreld van die Odendaals en Odendals. In die dae wat party-politiek nog sterk gefigureer het, was die Odendals meestal Sappe en die Odendaals Natte (Mnr. H Myburgh 1998:onderhoud).

Die families Human, (Boytjie Boel) (4) Odendaal (Blitse) (6) en De Kock (De Kokke) (4) maak meer as die helfte van Laerskool Proteem se inskrywings vir 1999 uit. Daar is 25 kinders in dié plaasskool ingeskryf vir 1999.

Elke gemeenskap in die Overberg het sy bekende familienamewat eie is aan sy streek. Wessels, Swart, De Villiers, (Viljees) Streicher, Fourie, Germishuys, Mathee, Moolman, Neethling, Van Breda, Van Dyk, Van Deventer (die Kortess en die Langes) is van die vanne wat algemeen voorkom by plaasskole in die oostelike Overberg en Strandveld.

In die Proteem-omgewing praat die mense van Boetie Jonn (nie John) en Jousie (José). Die name word verafrikaans.

So het daar in die Proteem-omgewing nog 'n vertakking van byname bygekom naamlik dié van vragmotors en trekkers waarmee die graan na die silo's aangery word, en selfs ook die platsnyers. Rooi Koos is 'n rooi platsnyer. Die een vragmotor word Rooi Jellie genoem. Dit is 'n redelike ouerige model, rooi van kleur, en is nog in gebruik. Pinocchio is 'n grys vragmotor met 'n langerige neus. Kabousie is 'n vragmotor wat meestal net gebruik word om graan aan te ry in oestyd. Con de Villiers meld dat op Donkiespad, Kabous 'n stuurjonge (*stuurdingetjie*) beteken het (De Villiers 1964:29). Skillie is 'n ouer, stadiger model vragmotor wat gebruik word om graan te vervoer (Opgeteken by Laerskool Proteem). Die name illustreer die uitdrukkingsvermoë van die volkstaal en die vindingrykheid van die plaasskoolkind. Oestyd vorm 'n integrale deel van hul lewenswyse. Op Proteem is twee koöperasies se silo's langs mekaar naby die skool geleë.

5.2.2 Volkstaal

Volkstaal verwys na die taal wat gepraat word deur 'n bepaalde groep mense wat op verskillende wyses met mekaar verbind is. Die verbintenis kan geografies, etnologies, sosiaal of chronologies van aard wees, d.w.s. hulle kan slegs tydgenote wees. Die klem val op die spreektaal. Volkswoordkuns sluit in 'n verskeidenheid van genres waarin die volkstaalspreker uitdrukking gee aan sy skeppingsvermoë, bv. deur middel van vertellings, liedjies en rympies, raaisels, toneel en grappe (Burden 1993a:28). Die volkstaal van die Overbergers sou kon verwys na Afrikaans, Engels en moontlik nog ander tale; 'n beskouing van die volkstaal sou ook kon verwys na tradisionele volkstaalverskynsels of eietydse taalgebruik. Hierdie navorsing fokus egter op die Afrikaanse volkstaal, met enkele verwysings na Engels en Hollands. Vanuit 'n kultuurhistoriese oogpunt is die volkstaal maar een van die baie weë om uit te kom by die aard en die lewenswyse van die mens wat hom praat.

Een van die mees tipiese volkstaal verskynsels wat in die Overberg aangetref word, lê op die gebied van die fonologie. Dit is die kenmerkende bry-uitspraak van die r-klank. Dr. Con de Villiers, boorling van hierdie wêreld, noem dit 'n eksotiese dialek wat 'n bindende onsigbare skakel is wat die Overbergers saambind (1964:13). Dr Con sê onder meer: *ons bry ook onbeskaamd en ons bry lat dit bags* (De Villiers 1961:1). De Villiers verwys hier na die Overbergers van die veertiger-, vyftiger- en sestigerjare. Daarom is dit belangrik om te gaan

kyk wat vandag van dié bry-uitspraak geword het. 'n Opname in die agt skole wat by die ondersoek betrek is, het getoon dat verreweg die meeste van die plaasskoolkinders vandag steeds bry. Daar is ook ondersoek ingestel na die voorkoms van die uitspraak in bepaalde families, en tot die gevolgtrekking gekom dat nie alle kinders in een gesin noodwendig bry nie, maar dat die verskynsel wel baie volop is (Mev. A Cronje, mev. M Fenwick, mev. G Odendal, mev. L Theron en mnr. A Wessels 1999:onderhoude).

In die Rûens is die meeste mense Afrikaanssprekend en hulle het min of byna geen kontak met Engelssprekendes. By die plaasskole in die Overberg is daar kinders wat Engels as tweede taal baie moeilik vind. Mev. S Odendal het hierdie ware staaltjie aan haar kleinkinders vertel:

- Jare gelede het 'n man op die Waenhuiskranspad die kampdrade reggemaak. Hy kon glad nie 'n woord Engels praat nie. 'n Engelse toeris hou by hom stil en wil weet watter pad moet hy volg om by Waenhuiskrans (Arniston) uit te kom. Die man het eers gestaan en dink. Toe antwoord hy: *Ry stry down dis road, don't draai out* (Opgeteken by Laerskool Proteem).
- Mnr. H Myburgh, voormalige skoolhoof by Laerskool Proteem, vra eendag vir 'n leerling om vir hom 'n sin met 'n gesegde en 'n bysin te maak. Die sin wat gemaak word lui toe soos volg: *Ek was my gesegde in die basin* (Mnr. GJ Odendaal 1999:onderhoud).
- 'n Standaard vier leerling kom met sy nuwe boeke by die huis aan. Hy vertel dat hy kans sien vir standaard vier behalwe een boek van die Engels lyk vir hom moeilik. *Dit is poesie en poetrei*. Dit was poësie en *poetry* (Mev. M Odendal 1999:onderhoud).
- Een van die leerlinge moet 'n sin maak met *bo my vuurmaakplek*. Die resultaat was soos volg: *My rok is so kort dit sit bokant my vuurmaakplek*.
- 'n Leerling kom kla eendag by die juffrou. *Ek het in 'n onderstebo spyker getrap* (Mnr. GJ Odendaal 1999:onderhoud).
- 'n Graad 2 leerder sê: *Ons moet nie vandag met skoolhout teken nie* (houtschool).

- Daar moet 'n sin gemaak word met *vingernael*. *My ma gebruik 'n vingernaald as sy naaldwerk doen*. Vingerhoed en vingernael is verwar en 'n nuwe woord is gevorm.

- Die volgende spreekwoord moet voltooi word: *Versigtigheid is die moeder van ... (wysheid)*.

'n Standaard drie klas neem toe die Afrikaanse taal in eie hande:

Versigtigheid is die moeder van *die kind*.

Versigtigheid is die moeder van *die hart*.

Versigtigheid is die moeder van *vrees*.

Versigtigheid is die moeder van *die natuur*.

Versigtigheid is die moeder van *die lewe*.

Die skoolhoof besluit toe om dieselfde spreekwoord vir sy uiters bekwame Bestuursliggaam te gee om te voltooi. Hulle voltooi die sin toe elk met 'n eie lewensideologie:

Versigtigheid is die moeder van *die kind*.

Versigtigheid is die moeder van *voorspoed*.

Versigtigheid is die moeder van *die wyse*.

Versigtigheid is die moeder van *die toekoms*.

Versigtigheid is die moeder van *die wyse gryse*.

Versigtigheid is die moeder van *medepligtigheid* (Korrels en Kaf 1995).

- 'n Dogtertjie bid eendag: *Vergewe my my sondes, en seën my by die gebruik daarvan* (Opgeteken by Laerskool Ouplaas:1999).

Eksamenflaters kom gereeld by alle skole voor.

- Die teenoorgestelde van Christen is: 'n Jood (Heidin)
- *Juffrou, waar kap 'n mens kakkerlak af?* (Kak/ker/lak)

- 'n Misroller is 'n gogga wat mis rol (miskruier)
- Die plek waar die dominee en kerkraad vergadering hou is die konsternasie (konsistorie)
- Wat doen 'n messelaar? Hy maak messe (bou met bakstene)
- 'n Klerk is die man wat ons land regeer (De Klerk)

Kinders is lief om rympies te maak veral met endrym.

Eendag ry Oupa tagtig,

Toe sê Ouma dis pragtig.

Toe ry Oupa honderd,

Toe sê Ouma dis bedonderd (Opgeteken by Laerskool Protea:1999)

Uit hierdie skatkis van oorspronklikhede blyk dit dat die Afrikaanse taal op verskillende wyses aangewend kan word en sodoende interessante variasies van die standaardtaal kan bied.

Gesegdes

Die Overberg is ryk aan taalskatte en gesegdes. Die volgende gesegdes kom uit verskillende dele van die Overberg en is opgeteken by die ouer geslag as voorbeelde van volkstaal toe hulle kinders was in die Overberg:

- Agter die knieë - iemand is al oud (Mev. JM Streicher 1999:onderhoud).
- Hy het sy wind en water weggeskrik - baie groot geskrik (Mnr. JH Human 1997:onderhoud).
- Die pad is gelap soos 'n bleddie ferweelbroek - daar is aan die pad gewerk.
- So skaars soos rosyntjies in 'n armmansbrood - dit word gesê as iets min is (Mnr. DV du Toit 1997:onderhoud).

- 'n Kind wat hom nie was, is 'n skande vir sy klas - kinders is altyd aangemoedig om hulle te was en skoon skool toe te gaan.
- Die kinders is opgemaak - hulle is opgewonde (Mnr. AH Odendaal 1997:onderhoud).
- Hy sit op sy ore - hy luister nie.
- Hy het twee gedroogde perskes langs sy kop - hy hoor weer nie wat jy sê nie (Mnr. GJ Odendaal 1999:onderhoud).

Hier volg 'n paar uitdrukkings wat by die jonger geslag plaasskoolkind opgeteken is. Sommige voorbeelde is modegier-woorde.

- Sy koppie raas - hy doen snaakse goed
- Ek kan nie Wiskunde doen nie, want ek is te vlak in my kop. (Ek is dom) (Opgeteken Laerskool Proteem:1999).
- Meneer sê ek is soos my pa - ek bly totdat die laaste stompie as geword het. (Kuier tot die laaste persoon vertrek) (Opgeteken Laerskool Proteem:1998).

Flaters

- Studie: Die kuns om 'n rak vol boeke in 'n paar sentimeter verstand in te pas.
- Demokrasie: Staatsvorm waarin jy kan sê wat jy dink, al dink jy nie.
- Noem twee van die wêreld se grootste kunswerke.
Antwoord: Kunstande, Kunsmis
- Vitamien A kom voor in ...?
(en agter uit)

- 'n Kweekskool is 'n plek waar opgelei word.
(tuiniers)
- Onder watter leier se bewind het Suid-Afrika van die Statebond onttrek? Antwoord:
Mosjesj (Dr. Verwoerd)
- Waar vind jy druiwe aan 'n wingerdstok? Antwoord: In die Bybel (Tussen die blare)
- Waar daar 'n wil is, is daar 'n
begin (weg)
- Die mens wik en
die hoender pik. (God beskik)
- Die teenoorgestelde van uitwendig is ...
noodwendig (inwendig)
- Waarheen neem jy 'n siek os?
Na 'n ospitaal (veearts)
- Die leerlinge moet 'n sin maak met die woord *oomblik*.
Die klein blik sê vir die groot blik oom Blik.
- Wat is die verkleinwoord van sigaret?
Stompie (sigaretjie)
- Waarvoor word beesvelle gebruik?
Om die binnegoed bymekaar te hou.
- Die kinders moet 'n sin maak met *papegaai*.
Die vroulik van papegaai is mammagaai.

- Meng jou met die semels ...
dan bak hulle van jou 'n growwe broodjie (dan vreet die varke jou) (Opgeteken by Laerskool Proteem)

Kenmerkend van die taalgebruik van die hedendaagse plaasskoolkind van die Overberg (soos ook alle ander kinders) is die vermenging van Afrikaans en Engels.

'n Woordeskat met 'n paar heeltemal nuwe woorde word ook by die plaasskoolkind aangetref. Dit swerf van die hoërskool na die laerskool en ook na die plaasskool.

- 'n Woord soos *cool* was baie gebruik. Nou is *cool* uit die mode. (1999)

Die volgende woorde is nou weer in die mode.

- Iets is *toss* - simpel
- Jy is *spuff* - goed
- Kyk nou weer die *Jo* - iemand beledig
- Hy is 'n *dur* - Iemand is dig (reageer dom)

Daar is ook die groep woorde waar Engels en Afrikaans saamgevoeg word.

- My pa het *agteruitreverse*
- Ek het 'n *cheese-kaas* toe broodjie.
- Kinders sê dikwels: *Ek het my langmou broek aan* (Opgeteken by Laerskool Proteem).

5.2.3 Volksvertelling

Baie sprokies, spookverhale, grootliegstories en ander volksvertellings swerf in die volksmond van die Overberg rond. Die kinders word daarmee groot. Storievertel vorm 'n belangrike deel van die Overbergse kultuur.

Spookgedaantes

In die omgewing van Vyeboom, naby Villiersdorp is die spook van die berg bekend. Die hoë berge en die baie bome kan in die aand vreemde skadufigure vorm. Aangesien die plase nie ver van mekaar geleë is nie het die plaasmense dikwels te voet gaan kuier. Mnr. F Theron het vertel hoe kinders later met fietse gejaag het net om by 'n sekere punt waar dit spook, verby te kom. Daar was dit donkerder as elders. Die meeste kinders was bang vir daardie pad. Mnr. Frans Theron vertel hoe hulle as kinders 'n *bicycle* trap dat dit bars net om weer op *Ou Tol*, die familieplaas te kom (Mnr. FA Theron onderhoud:1998).

Hoë bome, water, die maan en berge is goeie teëlaarde vir spookgedaantes. Selfs perde het onrustig geraak wanneer hulle die *draai* genader het. Mnr. M de Wet vertel perde kon aanvoel dat daar iets onheilspellend by daardie punt is en het bang geraak. Ruiters het glo kalmer gebly (Mnr. M de Wet onderhoud 1998).

Fairfield, 'n groot plaas in die distrik Napier, behoort al vir 'n paar geslagte lank aan die Van der Byls. Hulle vertel van die perdewa wat skemeraand aangery kom, maar nooit die ander rytuie ingehaal het nie (Mnr. AJdeV Wessels 1999:onderhoud).

'n Grootlieg storie

'n Grootlieg storie word as 'n legende beskou, omdat dit alle geloofwaardigheid verloor het (Grobelaar 1981:56).

Gertjie (Blits) Odendaal oudleerling van Laerskool Protea word beskou as een van die bobaas-storievertellers in die kontrei. Hy het met die eerste Voet van Afrika-fees (1994) vir die eerste keer stories in die openbaar begin vertel. Daarna het hy op die televisieprogramme *Spies en Plessie* en *Maak 'n las* verdere bekendheid verwerf. Sy stories gaan oor Oupa en

Ouma se dae wat hy in die volksmond lewendig hou. Hy las natuurlik so hier en daar 'n stertjie aan en die omstandighede rondom die verhaal word gelokaliseer om dit meer geloofwaardig te maak. Hy word gereeld deur skole en ander instansies genooi om stories en grappe te vertel. Sy kinders, die Blitsies, het dié kuns by hul pa geleer en vertel net so graag grappe en stories.

Gertjie Blits vertel die volgende grootliegverhaal:

In die wêreld van Proteem kan dit koud word. Dit ryp soms en dan vries die water in die vlak vleie. 'n Grootlieg storie in mnr. GJ Odendaal se woorde lui soos volg: *Op 'n keer het 'n pa sy seun gestuur om wilde voëls op die vlei met die haelgeweer te skiet. Omdat hulle maar arm was, kry hy toe ook net twee patrone. Dit was in die winter en bitter koud. Hy bekruip toe die vlei en sien die hele vlei sit vol eende en ganse. Hy besluit as hy nou altwee skote gelyk aftrek sal hy die meeste voëls raakskiet. Hy mik so in die middel rond en laat loop. Die haelgeweer skop hom onderstebo en hy lê so 'n paar sekondes nog verbaas in die riete. Skielik sien hy dit word donkerder. Hy dink eers dis van die geweer se skop dat daar dalk iets fout is met sy oë. Toe sal hy sien dat met die koue het die vlei se water gevries en al die voëls se pote het vasgevroes. Met die knal van die geweer skoot vlieg hulle met die hele vlei water voor die son verby en dit het die donkerte veroorsaak. Die twee rye dooie voëls lyk soos 'n pad wat oor die vlei loop* (Mnr. GJ Odendaal 1999:onderhoud).

Die duiwel

Die duiwel het 'n magiese houvas op die mens. Dit is dus te verstane dat daar so baie spreekwoorde oor die duiwel is. 'n Spreekwoord eie aan die plaasskool is: Die duiwel is vandag weer los. Baie onbeplande, tydrowende insidente is deel van die plaasskool onderwyser se daaglikse roetine. By Laerskool Proteem sê die onderwyseres vir die kinders *die duiwel is vandag weer los*. 'n Nuuskierige graad 1 leerder staan vinnig nader om te sien of hy nie dalk die duiwel by die skool te siene kry nie. Die onderwyseres het nie nog tyd vir omstanders nie en sê vir hom: *Gaan soek die duiwel!* Hy verdwyn vinnig met die gang af. Na 'n rukkie kom hy uitasem en baie opgewonde terug. *Ek het hom gekry, hy sit onder die hoogspringmatte!* Die kreatiewe leerling het gewoonlik 'n baie ryk verbeelding. Die hoogspringmatte word in 'n donker hoek in die skool gebêre. Die seuns moes langs die matte verbyloop om by die toilette te kom.

5.2.4 Musiek

5.2.4.1 Algemeen

Musiek is 'n belangrike bousteen van die volkskultuur. Die eerste Christelike Jongeliedevereniging in die Baardskeerdersbos-gemeenskap is omstreeks 1917 gestig. Sang en musiek is deur hierdie vereniging lewend gehou deur gereelde items tydens byeenkomste (Benade 1998:23).

Mnr GF Benade, die baie musikale skoolhoof van Baardskeerdersbos vanaf 1923 tot 1960, het konsertina, viool, klavier, orrel, kitaar en mondfluitjie gespeel. Hy kon ook musiek uit 'n D'iston saag voortbring. Hy het op dié saag met 'n strydstok van perdehare aan 'n bloekomhoutstokkie vasgemaak, die *mooiste melodieë uitgetower*. Daar word vertel dat hy een en twintig konsertinas in sy leeftyd stukkend gespeel het (Benade 1998:23).

Hendrik JA Fourie kon in 1988 op 82-jarige ouderdom nog die volgende twee rympies onthou:

1) "*Was muziek en zang erniet,
Die lewe had geen waarde.
Kommer, zorgen en verdriet,
Speel die baas op aarde*"

2) "*Opgeruimd en vrolik,
steeds vernoegt en bly
Juigend en niet klagend,
Is die best vir my*" (Benade 1998:26).

Die jare twintig en dertig van die twintigste eeu was swaarkryjare. Die gevolge van die Eerste Wêreldoorlog, die Groot Griep, die ekonomiese verval en depressie het ook die Overbergers swaar getref. Die skoolvakansie was 'n uitkoms vir baie mense wat binne bereik van die see was. Almal wat enigsins kon, het gaan *seebad*, en op hierdie wyse 'n bietjie ontvlugting gesoek. Die familie kon spaar deur uit die see te eet. Die ossewa, donkiewa, perdewa en muilwa is ingespan om die gesin en noodsaaklike huishoudelike benodigdhede vanaf die huis

na die see te vervoer. Musiekinstrumente is ook saam geneem. Uilenkraalsmond het tydens die somervakansie veral vir die boere uit die binneland soos die Rûens 'n gesogte *seebad-plek* geword. Al die oeste was dan reeds van die lande, en boeregesinne kon ontspan (Benade 1998:32).

Op oujaarsaand is daar deur die nag tot na son-op die volgende dag gedans. Opgevoed in 'n omgewing waar 'n streng godsdienssin geheers het en gehandhaaf is, het die dansers nooit op Sondaie gedans nie. Hulle het Saterdag nagte gedans tot twaalfuur en dan gewag tot die volgende middernag. *Om middernag is mos nie meer Sondag nie* het hulle gesê, *en van daar af dans ons die Blou Maandag in totdat hy wéér 'n gewone dag is* (Benade 1998:32).

Die skoollied van Laerskool Daniël le Roux (vroëer Vyeboom) bied 'n goeie opsomming van die aard, die natuurlike omgewing en die volkskundige bydrae van 'n tipiese plaasskool. Die musiek van dié skoollied is geskryf deur ML de Villiers (Sien bylae A).

5.2.4.2 Die volksliedjie

Benade en Fourie is albei boorlinge van die Overberg wat 'n liefde vir musiek deel. Fourie het grootgeword op Napier en Benade se vader was die musikale skoolhoof van Baardskeedersbos. Jan Fourie was onderwyser en het sy liefde vir musiek met hom saamgedra. Benade het met musiek in die huis grootgeword. Hy is tans lid van die Baardskeedersbos-orke en ook die skrywer van die boek oor dié orke. Bogenoemde persone was albei nou verbonde aan onderwys en kultuur.

Die liefde vir musiek word op vroeë ouderdom by kinders vasgelê. Die onderwyser kweek en bou gewoonlik verdere belangstelling in musiek by sy leerlinge. By die plaasskole en die kleiner skole is daar baie geleentheid vir die onderwyser om 'n liefde vir musiek en ander belangstellings te kweek. Fourie skryf soos volg oor sy laerskooljuffrou: *Jy dink met nostalgie aan jou laerskooljuffrou, daar in die veertigerjare, wat ons lessies altyd interessanter probeer maak het. En die skurwevoet-plaaskinders het aangedra uit die Rûensrante - alles wat hulle enigsins met 'n omgewingsleerles in verband kon bring. Solank*

juffrou vertel en nie onverteerbare feite in die boekweerstandige koppe probeer hamer het nie (Fourie 1994:44).

Daar word gesê dat die volkslied rondswerf. 'n Voorbeeld van so 'n swerftog is die vertelling van Benade. Hy vertel dat hy by Katima Mulilo in die Oos-Capriivi sy voertuig by 'n vulstasie vol diesel laat maak het. Skielik hoor hy hoe die Quangeri-petroljoggie in goeie Afrikaans sy weergawe van die gewysigde *Suikerbossie* soos volg sing:

*Sy kan nie tee maak nie, haar tee is flou
 Sy kan nie lepel lê nie, sy is te slow
 Sy kan nie koskook nie, haar kos is rou
 Met jou pensvel dun, vreet man tiervisderms gou"*

Beïndruk wil Benade weet waar die petroljoggie aan die liedjie kom. Hier volg die Quangeri se antwoord.

Sien lang tyd terug anner meneer en sy vrou saam met anner mense kom hier. Ek dink sy kind hy is hier by die armies. Die anner mense hulle slaap ook daar by die armies by die tente. Ek is óók daar. Die meneer sê hulle kom doer van Ghoesbei, doer amper by die Kaap. Nou, hulle kook slakke by die pot oor die groot vuur. Ek sien ook hulle gooi die sterk-ruik wit goet in hulle glase vir die moegheit. Sommer nou die meneer sleep die kitaar met die baie skrywes daarop uit, en nog so 'n ander ding met die baie knoppies wat blaas soos die slang. Saam met die armies hulle speel en sing tot ou-nag toe. Hulle sing ook hierdie liedjie. Ek luister en hou van hom. Ek bêre hom by my kop en sing hom baie (Benade 1998:55).

Een van die belangrikste eienskappe van die volkslied, is die feit dat hy swerf in die volksmond - swerf van plek tot plek en van geslag tot geslag (Burden 1995:12).

Die drie-en-een kwatryn het 'n gewilde, selfstandige vorm in die Afrikaanse volkslied geraak. By die drie-en-een-kwatryn, word die eerste reël twee keer herhaal, en dit word afgesluit met 'n vierde reël wat gewoonlik daarmee rym, en betekenisgewys daarby aansluit (Grobelaar 1997:178).

Hier volg 'n paar variasies van Suikerbossie, waarvan die verskillende strofes voorbeelde van drie-en-een-kwatre is. By Laerskool Buffeljags en Hoërskool Riviersonderend het hierdie weergawe van die bekende Suikerbossie na vore gekom:

Suikerbossie ek wil jou hê
Suikerbossie ek wil jou hê
Suikerbossie ek wil jou hê
En wat sal jou Juffrou daarvan sê?
Dan loop ons so onder deur die maan
Dan loop ons so onder deur die maan
Dan loop ons so onder deur die maan
Ek en my suikerbossie saam

Tjoklit wie't vir jou gemaak?
Tjoklit wie't vir jou gemaak?
Tjoklit wie't vir jou gemaak?
Dat jy tog so lekker smaak
Nestlè het vir my gemaak
Nestlè het vir my gemaak
Nestlè het vir my gemaak
Dis die dat ek so lekker smaak

Suikerbossie'k wil jou hê
Asseblief
Suikerbossie'k wil jou hê
Asseblief
Suikerbossie'k wil jou hê
Asseblief
Wat sal jou mamma daarvan sê
Sy sê JA!

Dan loop ons so al om die ossewa
 Dan loop ons so al om die ossewa
 Dan loop ons so al om die ossewa
 Ek en my Suikerbossie saam
 Hoera! (Opgeteken by Laerskool Proteem:1998)

By die volgende variant van Suikerbossie word daar na elke reël 'n paar woorde uitgeroep. Die grootwêreldse vermaak het ook deurgedring tot die bekende Suikerbossie. Hierdie variant van Suikerbossie word by Laerskool Proteem gesing:

Suikerbossie'k wil jou hê
 Pap en wors
 Suikerbossie'k wil jou hê
 Pap en wors
 Suikerbossie'k wil jou hê
 Pap en wors

Wat sal jou mamma daarvan sê
fish & chips
 Dan loop ons so onder deur die *discolights*
 Dan loop ons so onder deur die *discolights*
 Dan loop ons so onder deur die *discolights*
 Ek en my wyfie-bobbejaan
fish & chips

Kinders hou van humoristiese liederes, so ook die plaasskoolkind van die Overberg. Vroeër jare het die volkslied 'n belangrike deel van die volksmens se vermaak gevorm. Daarom speel die lagwekkende 'n belangrike rol daarin. Humor is een van die belangrikste elemente van die volkswoordkuns (Burden 1991:476).

Daar kom 'n hoener aan
Met 'n bloomer aan
Wat sal die anner hoeners daarvan sê?

Hy is gedie en gedaai
Hy is gecollar en getaai
Wat sal die anner hoeners sê? (Mej. A Strauss 1999:onderhoud).

Burden het variante van dieselfde lied onder die bruinmense opgeteken. Dié lied is 'n variant van die bekende. *Daar kom 'n hoender aan/ hy het 'n bloomer aan*. Die oorspronklike opgetekende weergawe is soos volg gepubliseer in *Goud in die mond* van G.G. Cillié:

Kom 'n hoene aan,
met 'n bloeme aan,
Wat sal die anne hoenes sê
Jy's gedie en gedaai,
jy's gekoller en getaai,
Wat sal die anne hoenes sê (Burden 1991:477).

Die bekende Wandellied is soos volg deur die Laerskool Protem gewysig:

As ek moeg word vir die lewe in die skool,
Pak ek my boeke op!
As ek moeg word vir die lewe in die skool,
Pak ek my boeke op!

In die veld pluk ek 'n kweperlat
en ek slaan die onnie
oor sy bas!
En sing my vryheidslied
en sing my vryheidslied

By die sportliedjies kom baie variasies van die volkslied voor.

Een van die opvallendste taalverskynsels wat in volksliedjies voorkom, word herhaaldelik aangetref in die Overbergse liedjies. Dit is die verskynsel dat Afrikaans en Engels op enige wyse vermeng (Burden 1991:692).

Die vermenging van Afrikaans en Engels kan op die volgende wyses plaasvind:

Waar Engelse woorde enige plek ingevoeg word

Waar Afrikaanse en Engelse reëls vermeng word

Waar Afrikaans en Engels binne een woord vermeng word

(Burden 1991:692).

Jannie jy is my *darling*

Jannie jy is my *joy*

Jannie jy is my dierbaarste,

want jy is my *banana-boy*

Koor:

Jannie asseblief-tog druk my

Jannie asseblief-tog *squeeze* my

Gee my 'n druk

dat ek so hik en so snik

Jannie asseblief-tog *squeeze* my

Allright jong, jy kan môre-aand kom

dan bring jy 'n banana saam

want 'n meisiekind is 'n wonderlike ding

sy laat nooit 'n banana stáááán

Koor:

Jannie asseblief-tog druk my

Jannie asseblief-tog *squeeze* my

Gee my 'n druk

dat ek so hik en so snik

Jannie asseblief-tog squeeze my

Die wysies van vers 1 en 2 is nie heeltemal dieselfde nie.

Die koor is wel in albei gevalle eenders (Mev. M Sauerman 1998:onderhoud; Opgeteken Laerskool Proteem).

Mev. Sauerman se agter-kleinkinders is in Laerskool Proteem. Sy het in 1997 nog dié skool se prysuitdeling bygewoon. Haar kleindogter, mev. Marieta Odendal, gee sang by die skool.

Die volgende liedjie is by die plaasskole in die distrik Swellendam gesing. Daar is musiek gemaak op enige huishoudelike artikel wat klank maak terwyl die liedjie gesing word. Een persoon het in die middel gestaan en dirigeer. Wanneer hulle by die tweede *sou* kom, wys die dirigent een van die spelers aan as die volgende dirigent en die neem dan die plek van die persoon in en die liedjie begin weer voor. Engels en Afrikaans word in hierdie lied vermeng.

Jimmy Crow

Jimmy Crow, Jimmy Crow

O! say for the river

En die (nagedientjie, rollermasjientjie) x2

En die Daina père sou X2

En die spiekeliengelieng x2

en die Daina père sou! (Mnr. J Odendaal 1999:onderhoud).

Om die ware volkskarakter van hierdie liedjie te illustreer, moet aangetoon word dat 'n interessante variant hiervan deur Burden opgeteken is in die George-omgewing. Die laaste woord van die derde reël in elke strofe word telkens vervang met spieëlmasjientjie, spinmasjientjie, kammasjientjie en borselmasjientjie.

Merry-go-round merry-go-round

we are the window

disse akkelakke deuntjie wasmasjientjie

akkelakke deuntjie wasmasjientjie

merry-go-round merry-go-round
 we are the window
 Merry-go-round merry-go-round
 we are the window
 disse akkelakke deuntjie trapmasjientjie
 akkelakke deuntjie trapmasjientjie
 (Burden 1991:87-88).

By die plaasskole in die Overberg word sang en kinderspele dikwels saam gedoen, soos byvoorbeeld by die bekende speletjie Aljander.

Aljander, Aljander, so deur die bos
My pa en ma kook lekker kos
Die kinders verstik aan 'n druiwetros
Die laaste een se kop is af.

Die speletjie word nog gereeld deur die plaasskoolkinders in die Overberg gespeel. Twee kinders hou hul hande omhoog en vat mekaar se hande om 'n bogie te vorm. Die ander spelers vorm 'n ry en kruip deur totdat die liedjie klaar gesing is. Die speler wat met die laaste woorde in die bogie is, word gevang en moet 'n keuse maak uit twee moontlikhede wat aan hom gestel word byvoorbeeld 'n appel of 'n peer, goud of silwer. Nadat die keuse gemaak is gaan staan hulle agter dié een. Die lied word weer herhaal. Wanneer al die spelers in die twee rye opgeneem is, trek die twee kante teen mekaar om te kyk wie die sterkste is (Opgeteken by verskillende skole in die Overberg:1998; vergelyk Burden 1991:50).

Die volgende liedjie se name word aangepas soos dit inpas by die name van die kinders in die groep. Die aksies wat saam met die liedjie gaan maak dit meer gewild en word graag by die plaasskole gesing.

Piet (Jan, San) se bek

Almal proe aan Piet se **bek** (soengeluid)

Almal proe aan Piet se **bek** (soengeluid)

Almal proe aan Piet se **bek**

en die lekker **bek** van Piet

En ou Daantjie ruik na **gom** (neus optrek)

En ou Daantjie ruik na **gom** (neus optrek)

En ou Daantjie ruik na **Worcestersous**

en die duiwel weet waarom

En die **duiwel** weet waarom (duiwel se horings word met die vingers voorgestel)

En die **duiwel** weet waarom (duiwel se horings)

En die **duiwel** weet hoe kom dit dan

dat ou Daantjie ruik na **gom (Ga)** (Opgeteken by Laerskool Protea).

In die liedjie Ou Daantjie ruik na gom word die woorde met gebare voorgestel.

Die gevolgtrekking kan gemaak word dat die meeste van die algemene kenmerke van die volkslied ook by hierdie Overbergse liedjies voorkom. Volgens Burden is die belangrikste kenmerke van die volkslied die volgende:

Mondelinge oorlewering (Bogenoemde liedjies word almal mondelings oorgelewer).

Eenvoud: Eienskappe wat nou saamhang met eenvoud is egtheid en naïwiteit. Eenvoud spreek ook uit die baie herhalings in volksliedjies (bv. *Suikerbossie*, *Almal proe aan Piet se bek*).

Omvang: Die melodie het meestal 'n beperkte omvang.

Verbrokkeling en vervorming: As die woorde van liedere baie naby aan dié van ander is, kan die twee verwar word en kan dele oor en weer gebruik word. Woorde wat op hoorsê nagesing word, toon dikwels tekens van vervorming (bv. *En die Daina pêre sou*).

Die ontstaan van variante: Die buigsaamheid en veranderlikheid van die wysie en die woorde van die volkslied, is belangrike eienskappe (Vgl. *Jimmy Crow* en *Merry-go-round*).

(Burden 1993b:34-37).

Daar is nog ander eienskappe en kenmerke van die volkslied wat nie in hierdie studie bespreek gaan word nie, soos onsterflikheid, anonimiteit en die motoriese element van die aktiewe sang en andere. Burden som die volkslied soos volg op: "*n Volkslied is 'n lied wat deur die gemeenskap aanvaar is, mondelings versprei word en op dieselfde wyse van geslag tot geslag oorgelewer word en waarvan daar in die prosesse variante ontstaan. 'n Volkslied is dus nie voltooi die oomblik dat die eerste vorm geskep is nie, maar word deur 'n langsame proses geleidelik gevorm en omvorm*" (1991:8).

5.2.5 Volksrympies

Wiegrympies, rympies oor die kind se liggaamsdele, oë, neus, mond, uittelrympies in verband met bepaalde speletjies, spot- en tergrympies, diererympies, ABC, gewyde rympies en minnerympies kom almal voor by verskillende skole. Party rympies is meer gewild en bekend as ander.

Die eerste rym waarna hier verwys word, is 'n tradisionele rym wat by die 93-jarige mev. Sauerman opgeteken is en heel waarskynlik vroeër gesing is. Dit is 'n variant van 'n volksliedjie wat onder andere opgeteken is in die bundel *Vir ons volkspelers* (1961:132). Die interessantheid aan dié lied is dat dit oorspronklik opgeteken is deur C.G.S. de Villiers, dit wil sê dr. Con van die Overberg, en kan die twee variante dus teruggevoer word na dieselfde geografiese gebied. Die weergawe in *Vir ons volkspelers* verskil egter in baie opsigte van dié van mev. Sauerman.

Swart Jasper

Swart Jasper ry eenkeer daar deur die ou duine,
hy had daar 'n ryperd, die wêreld was syne!

Daar in die omgewing sover as ek weet,
was daar nie 'n ryperd, soos die Kolperd gereed.

Swart Jasper was toe nog maar twintig jaar oud,
en daarom, natuurlik, ja, nog ongetroud.

Hy dink toe: maar kyk, dit word mos nou tyd,
dat ek ook vir my 'n vroultjie moet kry!

Dawid, ou doring, loop na die stal.
Jy moet vir my gou-gou die Kolperd opsaal.

En, daarna, al voel jy ook hoe tam,
Gaan vra vir jou ma 'n stuk seep en 'n kam.

As jy dit het, bring dit gou met jou mee,
want jy moet my nog 'n skoon sakdoek kom gee.

Maar kyk, toe Jasper uit die kamer uitkom,
staan almal sowaar, heeltemal verstom!

Hoe netjies lyk hy in sy swart-lakense-pak,
Sy wit sakdoek steek so effens uit sy sak.

Sy nuwe vaal hoed en sy nuwe rooi das,
Sy kuif is gekam en sy bek is gewas!

So klim hy op die Kolperd, sonder om een woord te praat,
Vat die Kolperd die pad wat na die nooientjie toe gaan.

'n Klein entjie deuskant die nooientjie se plaas,
daar laat hy die Kolperd so effentjies blaas (Mev. M Sauerman 1997:onderhoud).

Die volgende uittelrympie het 'n groepie kinders staan en sê terwyl een op die ander se hand
tik. Die leerling wat *pot* kry is uit. Die rympie word herhaal totdat daar net een oor is. Daardie

kind begin dan weer van vooraf tel.

Ot Verspot was 'n mooie klein tot
 Ot Verspot raak op eet versot
 Ot Verspot eet appels en pere
 al is dit vrot
 Ot Verspot is reg vir die pot (Laerskool Jongensklip).

As die skoolklok smôrens lui,
 staan ons almal in 'n ry.
 Net ou Jannie wil nie luister,
 want hy hou aan met fluister.
 Maar as Juffrou na hom kom,
 word ou Jannie somer stom (Opgeteken by Laerskool Protea).

Snelsêers is rympies wat vinnig gesê moet word sonder om oor die woorde te struikel. Dit is baie gewild by leerlinge en word van geslag tot geslag oorgedra. By baie van dié rympies word op die *s* gekonsentreer:

Sannie sê Sannie sal sewe sakke sout sleep
 sonder Sannie sê Sannie sleep swaar
 Sannie sê Sannie sal sewe sakke sout sleep
 sewe sakke sout is swaar sowaar.

Ruben Lennox het die rympie getoonset en Annalie van Rooyen het van die rympie 'n gewilde treffer gemaak (Steyn 1992:87). Ruben Lennox was 'n onderwyser in Swellendam. Dit is opvallend dat baie onderwysers hulle na die musiekterrein wend wanneer hulle die onderwys verlaat en 'n besondere liefde vir die volksliedjies toon soos onder andere Randall Wicomb, Johan Stemmet, Leon Schuster en andere.

'n Ander variasie van die *s*-rympie is:
 Sannie Swart sien sewe

swart slange seil

Sonder sewe sterte.

Sannie Swart sien sewe

swart slange sonder sewe

sterte seil

Sy seil saam.

Sewe slange sluk ses en sestig slakke

Sewe slange sluk so swaar

Ses en Sestig slakke maak

sewe slange swaar sowaar (Mev. A Cronje 1999:onderhoud).

5.2.6 Raaisels

Raaisels is een van die oudste en interessantste vorms van die volkstaal. Kinders vind dit gewoonlik baie opwindend veral as daar teen mekaar meegeding word. Sommige raaisels is daarop ingestel om mense se skerpsinnigheid te toets, terwyl ander weer eerder as grappe vertel word. Raaisels kan in verskillende kategorieë ingedeel word. In *Raai Raai Riepa* van SH Pellissier en GH van Rooyen, is die raaisels in drie hoofgroepe ingedeel, naamlik Algemene en Kinderraaisels, Bybelraaisels en Vasvraraaisels. In hierdie versameling is ongeveer drieduisend raaisels opgeneem. Die sprankelende humor en skeppingsvermoë van die volksmens word treffend weerspieël in die raaisels (Van Rooyen & Pellissier 1961:iii, iv). By al die plaasskole in die Overberg waar vir hierdie studie navorsing gedoen is, het die kinders raaisels geken. Almal was egter nie ewe flink en skerpsinnig met die gee van antwoorde nie.

Die volgende voorbeelde was van die minder bekende raaisels wat uit die navorsing na vore gekom het:

Watter sekel maai nooit koring nie?

Maan

Wat het tande, maar kan nie byt nie?

'n Kam

Hoe word 'n sebra gebore?

Streep vir streep.

Wat doen 'n duisendpoot wanneer hy verveeld is?

Hy tel sy tone.

Hoekom hou die winter vanjaar so lank aan in die Overberg?

Die somer is gesteel!

Hoekom sit die reënboog so hoog?

Sodat die voëls nie hul koppe daarteen stamp nie.

Wat noem 'n mens 'n muskiet wat sing?

Sting.

Ons weet almal, sê die onderwyseres, 'n vis het skubbe en 'n skilpad het 'n dop. Wat het 'n hond? **Vlooie**

Hoekom zoem die bye?

Hulle ken nie die woorde van die liedjie nie.

Watter soort hond kan nie blaf nie?

'n Muishond

Wat kry jy as jy 'n ystervark met 'n skaap kruis?

'n Dier wat sy eie klere brei (Opgeteken Laerskool Protea:1999).

Wild om te sien, maar mak om te vang.

Raai-raai wat is dit?

Jou eie ore (Opgeteken Laerskool Krige:1999).

As die witrokvrou

begin te rou,

dan huil sy gou,

ja, somer gou

'n Wolk (Opgeteken Laerskool Jongensklip:1999).

As jy my tande slaan, skop ek my bene in die lug en my voete sal jou die waarheid vertel.

'n Tikmasjien

As ek daar is, ken jy my nie

As jy my ken, is ek daar nie

'n Raaisel (Opgeteken Laerskool Protem:1997).

Getrippel en getrappel;

vlugger as 'n bok:

die ou vrou dra

'n spikkelrok

'n Tarentaal (Opgeteken Laerskool Ouplaas:1998).

Drie klein wieletjies al in 'n ry

Net die klein steeltjie

het orent gebly.

1 000 (Opgeteken Laerskool Buffeljags:1997).

5.2.7 Volkstoneel

SPE Boshoff meld dat 'n sin vir humor 'n karaktertrek is van die Afrikaanse volksaard. Die Afrikaner se gedurige bestaanstryd en die sonnige klimaat skep by hom 'n eienaardige geestesgesteldheid wat hom nie in die steek laat op moedverloor se vlakte nie, maar wat kenmerkend is van sy optimisme (Viljoen 1997:111). Skrywers van die Overberg deel hierdie

siening van die volksmens.

Die volkstoneel is 'n belangrike komponent van die geestelike kultuur en maak 'n besonderse bydrae tot die opvoeding van die plaasskoolkind.

Viljoen haal Binge soos volg aan: *'n Belangrike middel om die gehoor nader aan die toneel te trek, is om toe te sien dat die taal sal boei, 'n bekende klank sal hê, 'n weergawe van die gehoor se eie taal sal wees. Vandaar die uiters noodsaaklike vereiste om die spreektaal van die gemeenskap, immers die taalmakende of spraakmakende gemeente in aanmerking te neem* (Viljoen 1997:111).

Booyens beklemtoon die rol wat die Christelike Jongeliede- en Debatsvereniging gespeel het op die platteland. Dié verenigings het as sentrum gedien vir die sosiale, kulturele, geestelike en intellektuele omgewing waaruit die volksaard gestalte aangeneem het. *Gesamentlik was hulle ons leke-universiteit, die plek en geleentheid tot selfopvoeding en geestestoerusting en -verfyning* (Booyens 1983:12). Hy meld dat die skoolgeboutjie 'n heenkome vir die verenigings gebied het. Sonder die rol van die plaasskool was die kultuurtaak geheel ondenkbaar (Booyens 1983:38).

Die tradisie van toneelopvoerings het bly voortbestaan by die meeste gemeenskappe in die Overberg. Langenhoven het baie samesprake geskryf met direkte humor en ongesofistikeerde humor wat gereeld deur plaasskole en ander instansies gebruik is.

5.2.8 Grappe

Grappe vorm 'n belangrike deel van die mens se daaglikse bestaan. Volgens Japie Coetzee is die komiese nie 'n algemene diepe sielstoestand nie, maar eerder 'n wyse om die mens te betrag (Coetzee 1995:57). Fanus Rautenbach is van mening dat pittigheid die doel is en lag die beloning (Wortley 1992:4).

Jan Spies beklemtoon 'n belangrike aspek van humor as hy sê dat dit nie net die stories en die grappe is wat snaaks is nie maar ook die vertel en die oorvertel asook die kuier in Afrikaans

(Wortley 1992:4,5). Grappe kom in verskillende variante en vorms voor by die plaasskole in die Overberg.

Die denkbeeldige Koos van der Merwe is oor die hele land bekend. Leon Schuster se grappe word daagliks vertel. Dit is opvallend hoe goed kinders grappe onthou en soms ander opdragte vergeet. Daar word feitlik daagliks nuwe grappe geskep na aanleiding van allerhande gebeurtenisse of persoonlikhede.

Piet: Hallo, kan ek asseblief met Zola praat?

Gert: Zola Budd?

Piet: Dan bel ek maar weer later weer.

Grapboeke en storiesprente is baie gewild by die meeste kinders. Die blondine-grappe word gereeld vertel by skole. Plaasskole is geen uitsondering op die reël nie.

Die bestuurder van 'n onderneming vra vir sy blonde sekretaresse: Hoe lyk my dagboek?
Dit is rooi met jou naam in goud.

Wat doen 'n blondine wanneer sy skielik haar hande oor haar ore slaan?
Sy probeer haar gedagtes bymekaar kry.

Wat is die teenoorgestelde van 'n haarkapper?
'n Homkapper

Hoe spoel 'n blondine 'n appel af?
Sy gooi dit in 'n sakkie dat dit nie nat word nie.

Dokter, Dokter ek voel soos 'n TV. Sit, laat ek kyk (Opgeteken Laerskool Proteem).

5.3 Volksgeloof en godsdienstige gebruike

Volksgelowe ondersoek die geloofselemente wat naas die amptelike kerkgeloof by mense

voorkom (Grobelaar 1977:3). Grobelaar meld ook in sy bespreking van sages dat spoke die gewildste onderwerp van bespreking is as dit by die bonatuurlike kom (Grobelaar 1981:352).

In die Overberg bestaan daar baie bygelowe wat van geslag tot geslag oorgedra is. Daarmee word nie geïmpliseer dat die mense daarin glo nie.

Kinderskrikke

Antjie Somers, Klaasvakie en Tokkelossie is van die bekendste kinderskrikke in die Overberg (Mnr. LMJ du Toit 1998:onderhoud). In *Boerewysheid* beskryf Grobelaar Antjie Somers as die vernaamste figuur in die Afrikaanse volksgeloof wat 'n mens aan 'n heks herinner. Antjie Somers word voorgestel as 'n bruin man (soms 'n swart man) met vroueklere aan wat rondgaan om te roof en te moor. Sy word gebruik as 'n paaiboelie wat kinders sal vang as hulle nie luister nie. In die volkstaal word daar ook na haar verwys as 'n spot- of skeldnaam veral wanneer iemand verflenterde klere dra of klere dra wat nie by die geleentheid of seisoen pas nie (Grobelaar 1977:63,64;).

Klaasvakie is by die meeste kinders bekend vanweë die sand wat hy konsuis strooi om kinders te laat slaap. Tokkelossie, die klein mannetjie, is ook 'n bekende figuur by kinders. De Villiers, wat groot geword het in die Overberg, het in sy verbeeldingswêreld gehoop dat die tokkelossie sal sorg dat hy nie met sy linkervoet in die ashoop trap nie, en geglo Antjie Somers kook boontjiesop met kluitjies in Oom Gert Doekvoet se droomkasteel. Verder het hy vir hom voorgestel dat daar droëwors bokant oom Gert Doekvoet se vuurherd hang en dat oom Gert gelukkig is (De Villiers 1961 :110).

Volksgelowe word van geslag tot geslag oorgedra en baie sulke vertellings word ook in Con de Villiers se boeke beskryf. In die volksmond swerf baie volksvertellings en -gelowe rond. Toe mnr. T de Wet uitgevra is oor paaiboelies en kinderskrikke het hy bevestig dat dit in die Overberg algemene kennis is dat die tokkelossie in die Overberg rondbeweeg. Die bruin kinders is meer bang vir hom as die wit kinders (Mnr. T de Wet 1998:onderhoud).

Bogenoemde drie kinderskrikke is by die meeste kinders in die plaasskole van die Overberg baie bekend (Mnr. T de Wet 1997:onderhoud).

Geeste

Water-, lug-, vuur- en aardgeeste was aan al die informante in die Overberg in die een of ander vorm bekend (Mnr. FA Theron 1998:onderhoud; Mev. JM Streicher 1999:onderhoud). Watergeeste kom in 'n wye verskeidenheid vorms van mense, diere en veral waterslange voor in die Afrikaanse volksgeloof. Baie ooreenkomste word gevind tussen die Europese watergeeste en die wye verskeidenheid waterwesens in die Afrikaanse volksgeloof. In die Overberg toon die watermeid by Grabouw 'n groot ooreenkoms met die Europese waternooientjie (Grobelaar 1977:15). Sy lok kinders in die water met haar pragtige sang (DAKDS GRAB I 1975:16). Waterwesens soos watermeisies, -meide en -hekses vorm saam met die meerminne deel van die volksgeloof (Mnr. TP Theron 1999 :onderhoud). Die Palmietrivier word besonder baie genoem deur informante. Daar word geglo dat daar 'n watermeid skuil in die donker dieptes van die rivier.

5.4 Lewensvorme

Kinderspel en vermaak

Ontspanning met of sonder reëls is van die vroegste tyd deel van die mens se ontwikkeling. Die mens se bewegingsdrang het 'n behoefte laat ontstaan om homself te vermaak. Verskillende spele neem dan ook 'n groot deel van die kind se vrye tyd in beslag. Baie van hierdie spele word van geslag tot geslag en kultuur tot kultuur oorgedra (De Jongh 1984:1,2).

Die plaasskool se kinders is baie lief om te speel, veral voor skool en tydens pouses. Daar is *giere* wat wissel net soos modes by die spelery. 'n Sekere speletjie word gespeel wanneer die *koors* 'n groepie pak. Net soos die naamvariante voorkom, het sekere speletjies variante wat die speelwyse betref (Meyer 1991:35). Samespel van al die standerds was kenmerkend van die pionierskinders. Later het verskillende groepspeletjies ontstaan. Die aard van kinderspel word beïnvloed deur 'n verskeidenheid faktore landsomstandighede, geskiedkundige gebeurtenisse ensovoorts (Meyer 1991:32).

Sekere speletjies dateer van vanmelewe se dae af. Burden beskryf verskeie speletjies wat in die plaasskool Hansmoeskraal, in die distrik George gespeel is (Burden 1992:40-46). Informante in die Overberg het na die meeste van dié speletjies verwys met die uitsondering van ôlantot, die polisieman-skelm-tronk-prinsiep (Burden 1992:42). Polisie-en-diefspele kom in ander variasies by die plaasskole in die Overberg voor.

De Jongh klassifiseer spele in balanseer-, gooi-, jaag-en-vangspele, krag-, naboots-, opvolg-, raai-, rotasie-, sang-, slaan-, soek-, spring-, teiken- en uittelrympies (De Jongh 1984:iii-iv).

Gooispeletjies

Van die ouer speletjies wat nog gespeel word, is KING een van die gewildstes. King word geklassifiseer onder die gooispeletjies. Bok-in-die-hok en brandbal word ook nog gereeld by plaasskole in die Overberg gespeel.

Jaag-en-vangspele

Drie-mannetjie-lyn (derde mannetjie), blinde trol, (variasie van blindemol), Wolf, Wolf hoe laat is dit, tien-klein-kaffertjies-kom-soek-werk (ook bekend as tien-masbiekertjies-kom-soek-werk) is bekend by die plaasskole in die Overberg maar dit is nie meer sulke gewilde speletjies nie. *Stuck-in-the-mud* word nog baie by die plaasskole in die Overberg gespeel. As 'n speler aangeraak word moet hy wydsbeen staan. 'n Ander speler kan hom bevry deur onderdeur sy bene te kruip. Ander aan-aan speletjies met verskillende variasies word ook nog in die Overberg gespeel. Die speler wat aan is kan bevry word deur 'n ander speler wat hom aanraak. Heks-heks word nog baie gespeel by die plaasskole (Mnr. H Myburgh 1998:onderhoud; Mev. A Cronje 1998:onderhoud; Mnr. JE Theron 1999:onderhoud).

Rotasie-speletjies

Tolgooi was 'n baie gewilde *aansteeklike* speletjie in die vroeë jare. Soms was daar probeer om die tol raak te gooi. Respondente is dit eens dat eertydse leerlinge van plaasskole baie vaardiger met tolgooi was as die huidige geslag plaasskoolleerlinge. Laasgenoemde kinders het vandag so 'n groot keuse uit 'n verskeidenheid van tydverdrywe en sportaktiwiteite dat daar nie tyd is om so lank aan een speletjie te wy nie. Die tolle is gemoderniseer en kom voor in verskillende variante.

Die klimtol bestaan uit twee plat skywe met 'n radius van ongeveer drie sentimeter. Die skywe is met 'n assie verbind. 'n Koord word aan die assie vasgebond en daarop opgewen (De Jongh 1984:148).

Teikengooi

Albastergooi was nog altyd gewild en kom nog steeds by die plaasskole voor.

Drie-blikkies is een van die moderne spele en is bekend by die meeste informante in die Overberg. Twee spanne word gekies. Die een span moet die blikkies wat bo-op mekaar gepak is probeer omgooi. Sodra die blikkies omgegooi is moet dié span weghardloop en die opponente moet hulle probeer raakgooi. Terwyl die span vlug probeer hulle die blikkies regpak voordat hulle raakgegooi word. Kry hulle dit reg kry hulle weer 'n kans om na die blikkies te gooi. As net die boonste blik raak gegooi word is dit 'n *Kroon* en die span kry nog drie gooie. Indien daar misgegooi word, ruil die spanne om (Opgeteken by Laerskool Protea en ander; De Jongh 1984:255).

Vingertrek, armdruk en skilpadtrek

By bogenoemde spele word liggaamskrag getoets. Twee mense het hul wysvingers ingehaak en dan is daar gekyk wie die hardste kan trek om die ander persoon se vinger oop te trek. By armdruk het die deelnemers hul elmboë op 'n oppervlak gestut en gekyk wie eerste daarin kon slaag om sy opponent se arm om te druk. Die speletjies was baie gewild aangesien hulle buitenshuis sowel as binnenshuis gespeel kon word.

Twee deelnemers met 'n tou tussen hulle kyk in teenoorgestelde rigtings en staan hande-viervoet. Die tou sonder end is tussen hulle bene en agter om hul nekke. Hulle probeer om mekaar oor die streep tussen hulle te trek. Skilpadtrek was een van die ouer speletjies wat informante kon onthou (Mnr. DV du Toit 1997:onderhoud).

Aftrek-spele

By Aftrekkentjie neem die deelnemers stelling in op die skool se trappe. Een leerling staan onder. Sy vra *sout* of *peper*? As jy *sout* kies, word jy sagter afgetrek. Kies jy *peper* word jy met menig afgeruk. Wanneer almal afgetrek is, moet die aftrekker kyk wie die mooiste is en

dié persoon volg haar/hom dan op as aftrekker. Die oorspronklikste gesigte word getrek en die interessantste posisies word ingeneem.

By slangetjie word 'n ketting gevorm deurdat elke leerling sy hande om die lyf van die leerling voor hom vou. Hoe langer die ketting, hoe lekkerder kan 'n draai gegooi word. Die ketting begin hardloop en kort-kort *kap die leier 'n es*. Die leerlinge aan die end van die ketting klou so al wat hul kan anders word hul afgeskud. Die idee is om soveel moontlike skakels af te skud.

Touspring

In sy verhandeling *Kleinspele onder die blanke bevolking van die Suidwes-Kaap*, meld JH de Jongh dat touspring 'n baie ou spel is wat in die Middeleeue al in Nederland bekend was (1984:217). Hy verwys na navorsers in Wes-Europa, Amerika, Suid-Afrika en die Ooste om aan te dui hoe wyd die spel voorkom en onder hoeveel name dit wêreldwyd bekend is (De Jongh 1984:218).

Die belangrikste element van touspringryme is die ritme, omdat dit met die springslag gepaardgaan (Burden 1991:119). In die Overberg word touspringspeletjies gereeld elke jaar gespeel. Van die rympies wat saam met dié speletjies gesê of gesing word vertoon ook 'n baie sterk ritme:

Trourok, mini, bikini, kaal (herhaal oor en oor)

'n Variant hiervan is:

Troupak, speedo, onderbroek, kaal (herhaal oor en oor)

Vrot tamatie lekker konfyt

Hoeveel kinders het die boesmanmeid?

een, twee, drie ...

'n Identiese voorbeeld van bogenoemde rym is deur Burden in Malmesbury-distrik opgeteken (1991:185).

Helikoptertjie helikoptertjie

wanneer kom jy af?

(Opgeteken by Laerskool Protém).

Georganiseerde sport

Vanmelewe se kinders het nie aan georganiseerde sportsoorte by plaasskole deelgeneem nie. Die laaste twee dekades van die twingste eeu het georganiseerde sport by plaasskole in die Overberg baie sterk steun gekry. Wanneer daar nie genoeg kinders vir 'n span in 'n skool is nie, word daar net doodeenvoudig by 'n ander skool, wat die dag by die sportbyeenkoms teenwoordig is, 'n paar kinders geleen om die spanne vol te maak.

Gedurende Februarie 1970 het Laerskool Protém 'n uitnodiging van die Laerskool Buffeljags ontvang om aan 'n *plaas* atletiekbyeenkoms te kom deelneem. Mnr. Heinie Myburgh en mnr. Philip Giliomee het vroeg die Saterdagoggend met 'n groep gewillige seuns en dogters wat aan atletiek wou deelneem, Buffeljags toe gery. Dit was 'n baie warm dag. Dit was somer lekker atletiek, sê hulle. Inskrywings is daar op die baan deur die leerlinge self gedoen. Daar was ses 100m bane. Hoogspring en verspring het onder die koeltebome plaasgevind. Robbeneiland se leerlinge het ook deelgeneem. Die Protemmers het dus hulle eerste kennismaking met *oorsese* atletiek gehad.

Mnre. Heinie Myburgh, skoolhoof van Protém en Koos Steenkamp, destydse hoof van Buffeljags, het die moontlikheid van 'n beplande sportprogram vir plaasskole bespreek. By daardie byeenkoms het die plaasskolesport sy beslag gekry. Buffeljags, Klipdale, Ouplaas en Protém het onmiddellik die geleentheid aangegryp om sport by die skoolaktiwiteite te voeg. Geesdrif het nie ontbreek nie, veral toe mnr. Philip Giliomee 'n klompie groen trui vir die deelnemers gekoop het by De Wet Broers op Stellenbosch. Op Voorschiet, die plaas van Philip Giliomee, is 'n veld met rugbypale aangelê waarop die eerste oefening een Saterdagoggend in die wintervakansie plaasgevind het (Mnr. H Myburgh 1997:onderhoud).

Klipdale, Ouplaas en Protém het 'n vyftienmanspan teen Buffeljags saamgestel en die voorwedstryd op Bredasdorp tydens die Bredasdorp Swellendam Seniors kragmeting gaan speel. Toe die hekke daardie Saterdag om 12:00 oopmaak het die motors van Klipdale,

Ouplaas en Protem ingestroom.

Die plaasskole het beweer hulle het hul eie *audience* saamgebring. Met groot manne soos Koos Hanekom en Japie Neethling aan die gekombineerde kant, het die sêgoed die kleinspan tot goeie spel aangespoor. Die wedstryd is deur Buffeljags gewen, want die *ref* het *gecrook*, is later met smaak in die kleedkamer vertel. Die rugbyklub van Bredasdorp was so in hul skik met die getal toeskouers dat hulle gereeld die plaasskole vir voorwedstryde genooi het (Myburgh 1997:1,2; Mnr. J Neethling 1999:onderhoud).

Plaasskole se sportbyeenkomste is vandag nog baie gewild omdat alle leerlinge deelneem en nie net die uitblinkers nie. Myns insiens is die verpligte deelname van alle leerlinge 'n groot behoud van die hedendaagse plaasskool.

Speletjies kan nie op reëndae tydens pouses gespeel word nie en dan gaan dit maar swaar om die klompie lewendige plaaskinders wat so uitsien na pouse, rustig te hou.

HOOFSTUK 6

DIE KULTUURHISTORIESE WAARDE VAN DIE PLAASSKOOL: STOFLIKE KULTUUR

6.1 Geboue

Overbergse plaasskoolgeboutjies met een, twee of drie vertrekke het teen die eeuwending oral verrys. Die meeste skooltjies is vandag al gesloop. Baie kinders het hul skoolloopbane hier begin voordat hulle die lewe in is om 'n verdere heenkome te vind.

Audrey Blignault beskryf 'n Strandveldse skooltjie soos volg: *Langs die grootpad wat deur die Strandveld oor Elandsdrif na Elim gaan, staan daar 'n ouderwetse rietdakgeboutjie met witgekalkte mure en sy voordeur en vensters na die oggendson. 'n Onbeduidende geboutjie, verlate nou en vergete.*

Daar is niks wat die aandag van die verbyganger sal trek nie. Daar is ook nie eers 'n naambordjie op nie. Die moontlikheid bestaan dat die geboutjie nie eers daar meer sal wees as jy weer verbykom nie.

'n Honderd jaar gelede was dit 'n lewende deel van die gemeenskap. Geslag op geslag van die Strandveldse kinders het in hierdie geboutjie skoolgegaan. Dit was 'n plaasskool, soos baie ander in die land, wat met eer sy deel bygedra het tot die vorming van mense. Maar nou het dit leeggeloop, soos baie ander plaasskole in die land.

Die skooltjie is honderd jaar gelede deur JU Swart, Jan Stywe Stewel van Elandsdrif, laat oprig op 'n mooi plek, oorkant die spruit, wat die Voëlvlei voed uit die Nuwejaarsrivier. 'n Woonhuis is naby die skool gebou vir die kinders wat te ver moes loop (Blignault 1962:109).

Blignault haal ook aan uit *Onze Land*, uit uitknipsels wat sy ná haar oupagrootjie se dood ontdek het. Dit is steeds 'n verwysing na 'n skoolgeboutjie in die Overberg:

Bijzonder belang stelde hij in het medewerken ter oprigting van scholen. Dit kan men zien als men naar Elandsdrift gaat en aanschouwt het fraaije en gerieflike schoolgebouw dat hij daar heeft laten maken uit eigen zak ten behoeve der opvoeding van de jeugd (Blignault 1963:109). Dit blyk duidelik uit hierdie navorsing dat die onderrig van plaaskinders vir baie mense belangrik was.

Op Vyeboom is die eerste skooltjie begin in 'n buitekamer van 'n bywonershuisie. Die eerste skoolgebou het in 1912 verrys - eers 'n enkelvertrek en in 1920 het 'n tweede vertrek bygekom. Gedurende 1980 is twee opslaanklaskamers aangebring. Die gebruikte houtopslaanklaskamer is omskep in 'n skoolbiblioteek en kunsamer (Roux 1984:4,5).

Op Protem is die eerste skooltjie in 1916 deur mnr. Boy Human (Boel) laat bou. Die gebou staan leeg en is nog 'n drievertrekgeboutjie (1999) met 'n stoepie, twee klein klaskamertjies en nog 'n baie kleiner stoorkamertjie. Die toilette is aan die regterkant van die skoolgebou (sien figuur 8).

'n Opvangdam vir water is aan die linkerkant van die gebou. Geute voer die water vanaf die dak na die dam. Water was altyd baie skaars in die Rûens totdat die Theewaterskloofpypleiding voltooi is.

Vanaf 1971 het die skoolkomitee hom doelgerig beywer vir 'n nuwe skoolgebou. Mnr. Jan du Toit het twee morg grond aan die Departement van Onderwys geskenk vir die oprigting van 'n nuwe skoolgebou. Bouwerk het vroeg in 1975 begin en aan die einde van die derde kwartaal in 1975 was die bouwerk afgehandel. Die huidige skoolgebou van Laerskool Protem is 'n opslaangebou. Die nuwe gebou en terrein was besonder groot vir mev. Anice Myburgh (Nonnie), destydse Kindertuinonderwyseres, en die kinders wat almal gewoond was aan die beperkte ruimte van die ou skooltjie. Een van die seuns het die dag wat hulle in die nuwe skool ingetrek het gesê: kyk die skool het “fles toilets” (Myburgh 1997:2). Daar moet in gedagte gehou word dat net die oprit na die gebou, die parkeerterrein en die gebou self, op die

twee morg grond gestaan het. Die res van die terrein was woest en leeg (Mnr. H Myburgh 1998:onderhoud) (sien figuur 9).

Figuur 8: Die eerste skoolgeboutjie van Laerskool Proteem
(Laerskool Proteem 1999)

Figuur 9: Laerskool Proteem se huidige skoolgebou
(Laerskool Proteem 1999)

In die Overberg is daar nog 'n paar skooltjies met sandklipmure en staandakkies. Sommige word vir ander doeleindes gebruik soos arbeidershuise of pakkamers. Die skooltjies was oor die algemeen besonder klein geboutjies.

Van Pletzen beskryf in sy artikel *My Eenman-Plaasskool* die plaasskole soos volg: *Sommige venstertjies is toegespyker en lyk soos geslote oë in 'n lewelose gesig. Hul spoggerige greinhoutvloere en plafonne is lankal verweer en verwyder. 'n Nuwe, vreemde gety het hulle soos 'n nuttelose stuk uitskot op 'n strand uitgespoel, want omstreeks 1940 is besluit dat die kind na die skool gebring moes word, is plaaskinders aangery dorpskole toe. Skole het 'n onmiskembare hydrae gelever om die versugting van die Freemantle Kommissie (1910 - 1912) te help verwesenlik: **the prevention of illiteracy and total destitution among the European population** (Van Pletzen 1996:15).*

6.2 Vervoer

Die vervoer van kinders na plaasskole is deur die jare op verskillende wyses gedoen. Daar is geloop, perd gery, perdekarre is ingespan en kinders het fietse gery. Kinders is gewoonlik nie per motor skool toe vervoer nie.

Die onderwyser, mnr. Conradie en 'n paar van die kinders het met 'n eenperdkar na Proteem se skool gery, gedurende die jare 1930 - 1939 (Sien figuur 10).

Hierdie soort vervoer het gedurende die wintermaande baie probleme veroorsaak. Die Overberg is in die winterreënvalstreek geleë en as dit gereën het, was dit nie vir almal moontlik om by die skool te kom nie. Op reëndae was die driewe vol water en die meeste kinders kon as gevolg van primitiewe vervoer nie die skool bereik nie. Wanneer dit hard en aanhoudend begin reën het, is die skool gou gesluit en die kinders is betyds huis toe gestuur. Klasse kon dan nie voortgaan nie. Sulke dae was dit amper soos vakansie by die skool (Neethling 1998:62) (Sien bylae B).

Die kinders wat met perdekarre of eenperdkarre skool toe gery het, moes self die perde vir die dag versorg. Geriewe vir perde, soos stalle en krale was volop maar swak.

Sulke stadige vervoer het tot gevolg gehad dat kinders soggens vroeg moes begin om betyds by die skool te wees. Laatkom vir skool is nie geduld nie. Vir sommige kinders was dit nie moontlik om elke dag by die skool te kom nie dan moes hulle loseer en die ouers het hulle Vrydae met die perdekar kom haal (Neethling 1998:59,60; mnr. FA Theron 1998, mnr. MJ de Wet:1998, mnr. JH Human (snr.) 1999:onderhoude).

Onderwysers was net so afhanklik van die vervoer wat in die gemeenskap beskikbaar was. Dirk Smit beskryf in sy boek, *Joernaal van 'n onderwyser*, hoe hy en sy kollega met 'n fiets geval het. Hy het met 'n fiets skool toe gery en later het hy en Pienaar sy kollega, saam op een fiets skool toe gery. Naby die skool was 'n konsertina hek wat soggens deur die skoolkinders vir die meester oopgemaak word, as hulle so spring-spring oor die skerp afdraendjie aangery kom. Daardie oggend het die skoolkinders nie betyds die hek oopgemaak nie en die fiets het sy pas versnel. Die fiets het nie remme gehad nie en dié een wat voor dwarssit moes help rem deur sy hak effens teen die voorwiel se raam te druk. Pienaar het gesit en droom. Nadat hy aangesê was om te help rem het hy wakker geskrik en sy hak in die voorwiel se speke gedruk. Die twee het soos vrot velle deur die lug getrek. Terwyl hulle so deur die lug trek het een van die leerlinge verskrik uitgeroep: *Henetjie! Kyk hoe val die meesters!* Nadat Dirk opgesukkel het, het Pienaar nog steunend onder die fiets bly lê. *Staan op jong! Of het jy baie erg seergekry?* Pienaar het geantwoord dat dit voel of sy been af is. Die twee het albei gehawend daar uitgesien. Tant Truida, die sekretaris van die skoolkommissie se vrou, het die petalje ook aanskou en so geskrik dat sy Rooi Laventel moes drink. Die voorwiel van die fiets se as het afgebreek. Nadat die fiets weer herstel is, het hulle om die beurt skool toegery (Smit 1960:68).

Later het die motor die eertydse vervoermiddels vervang. Vandag (1999) word kinders met bussies oor lang afstande na plaasskole vervoer.

Die oudleerlinge van Laerskool Protom van die jare 1930 - 1950, vertel graag oor die jaarlikse besoek van die Boswell se sirkus. Gedurende daardie tydvak was die sirkus, naas die kerkbasaar, een van die grootste sosiale geleenthede op die platteland. Boswell se sirkusdiere het altyd per trein gekom en dan was daar groot opgewondenheid. Later het groot vragmotors die diere vervoer. Die leerlinge van daardie tyd het nie veel van vandag se leerders verskil

nie; as hulle 'n deel van die skooltyd kon afkry, dan was dit wonderlik.

Die leerlinge van daardie tyd het meestal te perd/perdekar of per fiets skool toe gekom. Die perde is dan in oom Gert (Job) Human se kampie gelaat en ná skool is die perde ingespan vir die tog huiswaarts. Daar word vertel: *As sirkustyd kom, het ons altyd vir oom Gert Job gevra om tog nie die perdekamp se drade reg te maak nie. Hoe papper die drade, hoe beter. As die kinders dan skool toe kom op die sirkusoggend, is die perde in oom Gert Job se kamp gelaat. Soos die vreemde reuke van die sirkusdiere dan by die perde aangekom het, het hulle onrustiger begin raak. En dan die leeu-reuk! Die perde se ore het **geleft** en **geright**, dan het hulle gebokspring, 'n paar poepe gegee en die drade plat geloop. Oom Gert Job het dan ewe plegtig by die skool aangekom en vir meneer/juffrou vertel van die perde wat weggehardloop het. So het almal dan gehelp om die perde te soek en die skooltyd was baie minder* (Myburgh 1997:1,2).

Figuur 10: 'n Eenperdkar waarmee kinders skool toe gery het

Links: Die perd Piper, Fritz Myburgh

Agter (vlnr): Philip Myburgh, Susan Alberts (Van Eeden), Cata Houtelman (Odendal)

Voor: Joan Marais (De Kock), Crista Vollgraaff (De Kock)

Regs: Mnr Conradie

±1938/1939 (Human 1999:onderhoud)

(Laerskool Proteem 1938/1939)

Skooldrag was aanvanklik nie verpligtend by plaasskole nie, want ouers het dikwels nie die finansies gehad om vir hul skoolgaande kinders addisionele klere te koop nie. Klere is in die meeste gevalle van die ouer kinders oorgedra na die jongeres. Die jongste kind se klere en skoene was gewoonlik in 'n swakkerige toestand (Neethling 1998:59).

Hoewel daar vandag wel skooldrag by die plaasskole is, is dit in die meeste gevalle meer informeel as dié van dorpskole. Kinders gaan gewoonlik kaalvoet skool toe in die somer. In die winter word skoolsweetpakke by die meeste skole gedra.

6.4 Eetgewoontes

Vanmelewe se kinders het gewoonlik tuisgebakte brood en soms koue vleis saamgeneem skool toe. Die hedendaagse plaasskoolkind kry allerlei lekkernye om saam te neem skool toe net soos die dorpskinders. In die Overberg kry die kinders nog dikwels tuisgebakte brood saam skool toe.

Vrugte, aartappelskyfies, koeldrank, joghurt en lekkers word saamgebring skool toe. Daar word gereeld eetgoed by die skole verkoop deur die leerders. Entrepreneurskap word vanaf graad 1 aangemoedig by die meeste skole. Snoepgoed soos sjokolade, ysies, springmielies, lekkers en koekies is van die gewildste lekkernye wat te koop aangebied word.

6.5 Meubels

Vroeër dae was daar slegs die nodigste meubels in die klein plaasskooltjies. Die ameublement het gewoonlik bestaan uit 'n tafel en 'n stoel vir die onderwyser, 'n paar banke, 'n eenvoudige houtkassie vir boeke en 'n esel met 'n swartbord daarop. Vandag beskik die plaasskole meestal oor dieselfde meubels as die dorpskole.

HOOFSTUK 7

EVALUERING

Inleidend

Die hipotese waarop die studie berus het, was in die eerste plek dat plaasskole besig is om uit die landelike gemeenskap te verdwyn. Die eerste vraag wat by die probleemstelling gevra is, was: Waarom sluit so baie plaasskole? Die antwoorde hierop met betrekking tot die Overberg, het baie duidelik na vore gekom in die studie. Statistieke wat in hoofstuk 3 genoem word, wys 'n baie skerp daling in die aantal skole in Kaapland vanaf 1935 tot 1945 en spesifiek in die Overberg vanaf 1944 tot 1979. Sedert hierdie studie 'n aanvang geneem het in 1996, het daar reeds twee van die agt plaasskole wat vir die ondersoek gebruik is, gesluit, naamlik Klipdale en Lindeshof. Benewens die sewe redes wat in hoofstuk 3.3.1 aangevoer word vir die sluiting van plaasskole, het mnr H Chamberlain van die huidige Wes-Kaapse Onderwysdepartement duidelik te kenne gegee dat daar nie 'n vooropgestelde beleid ten opsigte van die sluiting van plaasskole bestaan nie, maar dat die leerdertal en die onderwyser:leerder verhouding belangrike faktore is wat die voortbestaan beïnvloed (1998:onderhoud).

Met bogenoemde verklaring is ook die tweede kwessie wat as vraagstuk geopper is, naamlik of daar 'n beleid ten opsigte van uitfasering bestaan, aangespreek.

Bevindings ten opsigte van opvoedkundige en kultuurhistoriese waarde

Opvoedkundig

Die tweede aanname wat gemaak is, was dat plaasskole 'n beduidende bydrae maak tot die opvoeding, ontwikkeling en vorming van die laerskoolleerder. Hoewel hierdie studie, soos in die inleiding verduidelik, nie die leerplanne, onderrigmetodes en algemene onderwysmetodiek ontleed nie, kan daar sekere afleidings gemaak word uit die invloed wat die logistiese situasie van die plaasskool in vergelyking met groter dorpskole op die leer- of onderrigproses het.

Hiermee word in die eerste plek verwys na die ligging van die skool in 'n landelike omgewing. Plek- en plaasnaamgewing wat deel van die alledaagse lewe van die plaasskoolkind is, kan baie vindingryk aangewend word in taal-, letterkunde- en natuurstudies. Dieselfde geld vir natuurelemente en landboubedrywigheide. In die tweede plek het die klein aantal leerders in 'n graad tot gevolg dat tussen drie en sewe grade in een lokaal onderrig word. Kinders hoor dus dikwels dieselfde lesse verskeie male oor. Dit het beter vaslegging en beter begrip tot gevolg. Die individuele aandag wat 'n leerder ontvang in so 'n klein klassie, is van uiters groot opvoedkundige waarde. Dié feite word bevestig deur oudleerlinge van plaasskole, sowel as deur onderwysers (Mnr JH (Sextus) Human, Mnr G Odendaal, Me M Fenwick, mnr JH van Tonder 1999:onderhoude). Selfs die huidige kinders van die hoër standers getuig dat dit vir hulle waardevol is om die onderwysers behulpsaam te wees met die werk van die jonger kinders, sowel as met allerlei ander take (M Myburgh, D de Wet 1999:onderhoude). Van die heel belangrikste probleme waarmee onderwysers in groot klasse in dorp- en stadskole te make het, is die groot aantal leerders in 'n klas en die gebrekkige aandag wat hulle aan individue kan skenk. Dit het ook dissiplinêre probleme tot gevolg (Mnr HW Rossouw 1999:onderhoud).

Die opvoedkundige waarde van die deelname aan sport en kulturele aktiwiteite soos skoolkonserte, is algemeen bekend. Die posisie in die plaasskool is dat daar so min kinders is dat almal móét deelneem, hetsy aan konsert of sportwedstryd, en gewoonlik kry almal ook 'n beurt om 'n belangrike rol te vertolk. Die plaasskoolkinders besef ook dat hulle meer verantwoordelikhede kry deurdat hulle in so 'n klein skooltjie is. Die kinders is verantwoordelik vir sekere pligte wat by groot skole deur onderwysers behartig word. Die maak van fotostate, die hantering van die biblioteek en ander take word na die kinders gedelegeer. Dit beteken vir die kinders geweldig baie, al besef die jongeres nog nie hoe bevoorreg hulle is nie (M Myburgh, D de Wet 1999:onderhoude).

Kultuurhistories

Die kultuurhistoriese en opvoedkundige waarde van die plaasskool is baie nou verweef. Die ligging van die plaasskool in die landelike omgewing het nie alleen 'n opvoedkundige voordeel bo sy dorps- en stadsgenoot nie, maar kultureel gesproke het dit ook 'n

noemenswaardige vormingsinvloed op die kind. Kinders wat elke dag kaalvoet met 'n grondpad of deur die veld na hul skool stap, by landerye, boorde, melkerye en veekuddes verby, beleef 'n totaal ander kultuurwêreld as die dorpskind wat met die motor deur spitsverkeer moet kom om by die skool afgelaai te word. In die eerste helfte van die eeu het plaasskoolkinders dit beleef, en hulle getuig vandag met groot lof en dankbaarheid daarvan (Moolman 1997:7-12; Roodt 1997:13-15; Van Pletzen 1996:9-15; mnr JH Human (snr) 1999:onderhoud). Vandag word hierdie waarneming veral deur die onderwysers gemaak, omdat die kind oor die algemeen nog te jonk is om dit te begryp (Me M Fenwick 1999:onderhoud).

In die landelike omgewing rondom die plaasskool is die familie-opset van gesinne dikwels sodanig dat 'n paar geslagte (drie tot vier) by- of naby mekaar woon. Hoewel daar nie veralgemeen kan word deur te beweer dat dit oral die geval is nie, kom dit tog voor en is dit uit 'n kultuurhistoriese oogpunt 'n belangrike faktor wat 'n plaasskoolkind beïnvloed. Die ouer geslag dra by tot die kind se kulturele opvoeding deur die vertel van stories en deur hul eie plaasskoolherinneringe te deel. Daar is in die loop van die studie byvoorbeeld verwys na die vertellings van Gertjie Blits en die betrokkenheid van mev M Sauerman ('n oumagrootjie) by die skool van Protém (hoofstuk 5.2.4.2).

Kinderspel is ook een van die terreine waar die plaasskoolkind se andersoortige milieu (in vergelyking met dorp en stad) 'n definitiewe invloed toon. Afhangende van uit watter hoek dié omgewing beoordeel word, sou dit as positief of negatief beskou kan word. By die oudleerling van die plaasskool bestaan daar weer eens geen twyfel oor die baie positiewe invloed wat die landelike omgewing op hul spel en tydverdrywe gehad het nie. Al die skrywers wat in dié verband in die studie aangehaal word, getuig daarvan (vergelyk Burden 1992, Van Pletzen 1996, Moolman 1997, Roodt 1997). Daar is nie 'n opname gemaak om 'n vergelyking te tref tussen kinders in dorpskole en dié in plaasskole nie, maar dit is teoreties moontlik dat die dorps- of stadskind van mening mag wees dat hy/sy beter en lekkerder speel- en ontspannings-geleenthede tot sy beskikking het. Die plaasskoolkind speel nog 'n groot verskeidenheid groepspele sonder elektroniese of ander hulpmiddels (vergelyk hoofstuk 5.4). Die waarde daarvan sal hulle waarskynlik ook eers later in hul lewens besef.

Tradisioneel was die plattelandse gesin in 'n besondere sin kultuurskepper en kultuurdraer (Cronje 1974:145) en die landelike omgewing was 'n teelaarde vir die skep en uitbou van kultuur (vergelyk Benade 1998:22). Hoewel baie faktore wat hiertoe bygedra het gedurende die afgelope paar dekades verander het (byvoorbeeld afsondering, paaie, vervoer), is die opset rondom die plaasskole onder bespreking in die Overberg steeds sodanig dat die kind in aanraking is met mense, natuurelemente en ander faktore (plaasbidure, basaars) wat hulle kultureel positief vorm.

Die deel van die hipotese wat verwys na die aanname dat die wyer gemeenskap ook baat by die teenwoordigheid van 'n plaasskool in die omgewing, is sekerlik ook korrek bewys. Een van die belangrikste motiverings vir ouers om die plaasskool te ondersteun, is die feit dat hul kinders nie op 'n vroeë ouderdom na koshuise hoef te gaan nie, en die gesinsverband en -verhoudinge dus vasgelê kan word terwyl die kind jonk is (Mnr G Odendaal, mev M Odendal 1999:onderhoude). Die sportgeleenthede en konserte wat die plaasskool bied, betrek werklik die hele gemeenskap en nie net kind en ouer nie.

Dat plaasskole 'n buitengewone en eiesoortige bydrae maak tot die vorming van die kind as gevolg van die besondere kultuurhistoriese faktore wat teenwoordig is in die landelike milieu, is onomstootlik bewys. Dit was nie net vir die plaasskoolkinders van weleer *die eerste poort waardeur hulle kon stap 'n wye, wonderlik wêreld in* nie (Van Pletzen 1996:15), maar vir die huidige geslag kinders is die plaasskool 'n vormende, verrykende ervaring waarvan hulle moontlik weer oor 'n paar dekades sal skryf en vertel.

BRONNELYS**Afkortings**

DAKDS: Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis Dokumentesentrum, Universiteit van Stellenbosch

Dept. Nas. Opv.: Departement van Nasionale Opvoeding

KAB: Kaapse Argiefbewaarplek

BOEKE EN TYDSKRIFARTIKELS

Alheit, WA	1948	<i>1½ Eeu van genade 1798 – 1948</i> Nederduitse Gereformeerde Kerk-pers: Woodstock.
Auret, AG	1997	<i>NG Gemeente Napier 150 – Fees Gedenkboek 1848 – 1998</i> (geen uitgewer bekend), Nasionale Boekdrukkery: Goodwood.
Benade, B	1998	<i>Baadskeerdersbos-orkes 10 jaar oud</i> , B Benade: Pearly Beach.
Blignault, A	1962	<i>Met ligter tred</i> , Tafelberg: Kaapstad.
Booyens, B	1983	<i>“Ek heb geseg!</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.
Booyens, B	1997	Kinder- en jongmenslewe van weleer (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> 53 (2), November).
Booyens, B	1998	Basaartyd (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> 54 (1), Junie).
Borcherds, PB	1861	<i>An auto-biographical memoir</i> , Robertson: Kaapstad.

Borman, M (samest.)	1989	<i>Kaaplandse onderwysdepartement 1839 – 1989</i> ,
Kaaplandse Onderwys departement: Kaapstad.
Bredekamp, HC	1986	Die oorsprong van die Khoisan-gemeenskappe (in
T Cameron & SB Spies (reds.): <i>Nuwe geskiedenis
van Suid-Afrika</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.
Burden, M	1991	<i>Die Afrikaanse volkslied onder die bruinmense</i>
(Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Universiteit
van Stellenbosch).
Burden, M	1992	Die plaasskool – ‘n verbygegane era? (<i>Die
Kultuurhistorikus</i> , 7(1), Junie).
Burden, M	1993a	Die volkstaal en volkswoordkuns van die
Grasvelders (<i>Die Kultuurhistorikus</i> 8 (1), Junie).
Burden, M	1993b	Kenmerke van die Afrikaanse volkslied (<i>SA
Tydskrif vir Kultuurgeskiedenis</i> 7(2)).
Burrows, EH	1952	<i>Overberg outspan</i> , Maskew Miller: Kaapstad.
Burrows, EH	1994	<i>Overberg odyssey: people, roads and early days</i> ,
Swellendam Trust, Swellendam.
Cameron, T & SB Spies	1986	<i>Nuwe geskiedenis van Suid-Afrika</i> , Human &
Rousseau: Kaapstad.
Coetzee, A	1953	<i>Die Afrikaanse volkskultuur</i> , A Balkema:
Kaapstad.

Coertze, PJ (red.)	1961	<i>Inleiding tot die algemene volkekunde, Voortrekkerpers: Johannesburg.</i>
Coetzee, J	1995	Volkshumor vanuit die godsdienst, kerk en prediking (<i>Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal</i> , 51(1), April).
Cronje, G	1974	Die sosiale ordening van die Afrikaner (in PW Grobbelaar (red.): <i>Mens en land</i> , Tafelberg, Kaapstad).
De Kock, C	1992	Con de Villiers, boorling van die Overberg (<i>Die Kultuurhistorikus</i> 7 (2), Oktober).
De Kock, D	1995	Die opvoeding van die Afrikaans-sprekende kind tussen die twee wêreldoorloë (in M Burden en H van der Merwe (reds.): <i>Van Fabels en Feeste tot gewels en geeste</i> , Departement Afrikaanse Kultuur-geskiedenis: Stellenbosch).
De Jongh, JH	1984	<i>Kleinspele onder die blanke bevolking van die Suidwes-Kaap</i> , (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Dreyer, A	1938	<i>Eeufees-Gedenkboek van Bredasdorp, 1838 – 1938</i> Nasionale Pers Beperk: Kaapstad.
De Wet, W	1991	Nuus-kompetisie gewen: Plattelandse juweeltjies (<i>Swellendammer</i> , September).

Du Toit, PS	1937	<i>Onderwys aan die Kaap onder die Kompanjie 1652 – 1795</i> , Juta: Kaapstad.
Du Toit, PS	1958	<i>Onderwys in Suid-Afrika, 1652 – 1956</i> , Van Schaik: Pretoria.
Du Toit, SJ	1995	<i>Stanford stories</i> , SJ du Toit: Stanford.
De Villiers, CGS	1954	<i>Snel dan jare</i> , AA Balkema: Kaapstad.
De Villiers, CGS	1961	<i>Overbergse eergister</i> , Tafelberg-uitgewers: Kaapstad.
De Villiers, CGS	1964	<i>Medereisigers</i> , Tafelberg-uitgewers: Kaapstad.
Du Plessis, EJ	1973	<i>'n Ondersoek na die oorsprong en betekenis van Suid-Afrikaanse berg- en riviername</i> , Tafelberg-uitgewers: Kaapstad.
Du Plessis, SW	1998	<i>Skoolonderwys in die USSR onder Stalin</i> (Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).
Eybers, E	1918	<i>Educational development at the Cape of Good Hope (1652 – 1839): with special reference to the period of transition from Dutch to British rule (1803 – 1839)</i> , New York.
Feesblad	1984	<i>Laerskool Daniël Le Roux Vyeboom 1909 – 1984</i>

Fourie, J	1994	<i>Wisselstrale oor die Strandveld</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.
Fourie, SD	1995	Strandveldse Eergister – gevoelsuitinge (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 10 (2), November).
Graaf, JF de V	1946	<i>Farm schools in the Western Cape: a sociological analysis</i> , Navorsingverslag vir Ontwikkelings-sosiologie: Stellenbosch.
Grobbelaar, PW	1974	<i>Volkslewe van die Afrikaner</i> , Tafelberg-uitgewers: Kaapstad.
Grobbelaar, PW (red.)	1977	<i>Boerewysheid</i> , Tafelberg-uitgewers: Kaapstad.
Grobbelaar, PW	1981	<i>Die volksvertelling as kultuuruiting met besondere verwysing na Afrikaans</i> (Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Universiteit van Stellenbosch).
Grobbelaar, PW	1992	Van meester tot mister tot meneer: Grepe uit die verhaal van ons onderwys (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 10 (2), Junie).
Grobbelaar, PW	1997	<i>Die rooilappieskombers</i> , Human & Rousseau: Kaapstad.

Groenewald, AM	1999	<i>Overberg Pret</i> , Suiderpers: Bredasdorp
Hopkins, HC	1972	<i>Die ontstaan en ontwikkeling van onderwys te Caledon 1812 – 1895</i> , (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Keulder, AJ	1961	<i>Kinderliedjies</i> , Van Schaik Uitgewers: Pretoria.
Le Roux, NJ	1932	<i>Die Jongetjies Hoër skool</i> , Wellington (Ongepubliseerde B.Ed.-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Lohann, C	1995	Die invloed van skipbreukelinge op die lewe in die Strandveld (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 10 (2), November).
Louw, L	g.d.	Die tuisteskepper (in CP van der Merwe & CF Albertyn (reds.): <i>Die vrou</i> (2) CF Albertyn: Stellenbosch).
Malherbe, EG	1925	<i>Education in South Africa</i> , Juta & Co, Ltd, Kaapstad.
Martinius, M	1922	<i>A sketch of the development of rural education (European) in the Cape Colony (1652 – 1910)</i> , Grocott & Sherry, Grahamstad.
McGregor, R & A	1992	<i>Educational alternatives</i> , Juta & Co. Ltd, Kaapstad.

Meyer, SD	1991	<i>Tradisionele Afrikaanse Kinderspel</i>
(Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Muller, CFJ	1970	<i>500 Jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis</i> ,
Academica: Pretoria.
Myburgh, H	1997	<i>Laerskool Protea</i> (Ongepubliseerde historiese oorsig, Januarie).
Neethling, J	1998	<i>Toentertyd se dinge</i> , Villet en Kie: Bredasdorp.
Neethling, J	1999	<i>Sommer goeters en nog dinge</i> , Villet en Kie: Bredasdorp.
Opperman, DJ	1980	<i>Groot verseboek</i> , Tafelberg-Uitgewers: Kaapstad.
Pienaar, M	1988	<i>Afrikaanse byname met spesifieke verwysing na die Suidwes-Kaap</i> (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Pienaar, M	g.d.	Die vrou in die blanke skool-onderwys van Suider-Afrika (in CP van der Merwe & CF Albertyn (reds.) <i>Die vrou</i> (2) CF Albertyn: Stellenbosch).
Prins, J	1979	<i>Aspekte van die geskiedenis van die Westelike Overberg in die agtiende en vroeë negentiende eeue</i> (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).

Prins, J	1983	<i>Die kulturele en ekonomiese ontwikkeling van die Westelike Overberg in die agtiende en vroeë negentiende eeue</i> , (Ongepubliseerde D.Phil-proefskrif, Universiteit van Suid-Afrika).
Prins, J	1988	<i>Anker aan die suidpunt</i> , Nasionale Boekdrukkery: Goodwood, Kaapstad.
Prins, J	1992	Historiese agtergrond en ontwikkeling van die Overberg, (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 7 (2), Oktober).
Roodt, A	1999	My plaasskoollewe 1930 – 1948 (<i>Die Kultuurhistorikus</i> , 12 (2), November).
Rothman, A & J Warner	1983	<i>Overberg</i> , HAUM: Kaapstad.
Rothmann, ME	1972	<i>My beskeie deel: Outobiografiese vertelling</i> Tafelberg uitgewers: Kaapstad.
Smit, D	1960	<i>Joernaal van 'n onderwyser</i> , AER Verwoerd: Stellenbosch.
Steyn, HJ	1980	<i>Die beheer oor blanke onderwys in Suid-Afrika in historiese-pedagogiese perspektief</i> , (D.Ed-proefskrif, PU vir CHO).
Terblanche, GWD	1998	Die onderwyser: die spil waarom Suid-Afrika se toekoms draai (<i>Die Unie</i> , Mei).
Tomlinson, LL & VR Handelaar	1943	Swellendamse gedenkboek, 1743 –1943.

Tomlinson, LL	1945	<i>Geskiedkundige Swellendam</i> , Nasionale Pers: Kaapstad.
Turner, M	1988	<i>Shipwrecks of salvage in South Africa 1505 to the present</i> , Struik: Kaapstad.
Van Bart, M	1999	Boere stryd 'n eeu gelede ook vir handhawing van Afrikaans, (<i>Die Burger</i> , Mei).
Van Bart, M	1999	Die vrou in die Anglo-Boereoorlog kernagtig saamgevat, (<i>Die Burger</i> , September).
Van Jaarsveld, FA	1976	<i>Van Van Riebeeck tot Vorster 1652 – 1988</i> , Perskor-uitgewer: Johannesburg.
Van Lill, G	1998	<i>Ned. Geref. Kerk Swellendam 1798 – 1988</i> , N.G. Kerk: Swellendam.
Van Pletzen, JJR	1996	My eenman-plaasskool (<i>Die Kultuurhistorikus</i> 11 (1) Junie).
Van Rensburg, S	1998	Uitkomsgebaseerde onderwys (UGO): Monster of moontlikheid? (<i>Die Unie</i> , Februarie).
Van Rooyen, GH & SH Pellissier	1961	<i>Raai raai riepa: Die groot Afrikaanse Raaiselboek</i> , Van Schaik Uitgewers: Pretoria.
Viljoen, L	1997	'n Ondersoek na die volkskundige waarde van die <i>Versamelde Werke van CJ Langenhoven</i> , (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).

Viljoen, R	1995	The Daily Planet (<i>Korrels en kaf</i>).
<i>Vir ons Volkspelers</i>	1961	Nasionale Raad vir Volksang en Volkspele, Pretoria.
Van Zijl, HE	1950	<i>Die reorganisasie van Kaapland se skoolstelsel</i> , Nasionale Boekhandel: Kaapstad.
Wortley, HC	1992	<i>Die grap in Afrikaans</i> , (Ongepubliseerde MA-tesis, Universiteit van Stellenbosch).
Zinn, C & GA Maeder	1916	<i>Ons Kerk Album</i> , Maatschappij Bpkt: Kaapstad.

ARGIVALE BRONNE

Kaapse Argiefbewaarplek: KAB

PAE: Provincial Administration Education Skoolraadnotules

PAE	1/1/1	SBBP	Bredasdorp
PAE	1/1/7	SBSD	Swellendam
PAE	1/1/11	SBBP	Bredasdorp
PAE	1/1/11	SBCN	Caledon
PAE	1/1/18	SBSD	Swellendam
PAE	4/19/13	SBCN	Caledon
PAE	4/19/15	SBCN	Caledon

1/STB: Argief van die Landdros van Stellenbosch

1/STB 22/170 Dokumente betreffende Overbergse Sake: Instruksies van die Skoolkommissie van Stellenbosch vir skoolmeesters wat op die platteland by mense inwoon, 27/2/1806 g.p.

Departement Afrikaanse Kultuurgeskiedenis Dokumentesentrum: DAKDS (Universiteit van Stellenbosch)

Tradisionele Kultuur: Dorpe

GRAB I 1975 Grabouw

BROSJURES, VERSLAE EN MANUSKRIPTE

Brosjure	g.d.	<i>Overberg: 'n spesiale reis na die suidelikste punt van Afrika.</i>
Chamberlain, H	1998	Landbou (Ongepubliseerde toespraak, Kongres te Prins Albert).
Chamberlain, H	g.d.	Onderwys in die landelike gebiede in die Wes-Kaap, (Ongepubliseerde dokument).
Departement van Nasionale Opvoeding	1991	<i>'n Kurrikulummodel vir onderwys in Suid-Afrika</i> , Besprekingsdokument, Pretoria.
Departement van Nasionale Opvoeding	1992	<i>Onderwys vernuwingstrategie: Bestuursoplossings vir onderwys in Suid-Afrika</i> , Pretoria.
Roux, A	1979	Skoolraadsverslag, Bredasdorp ongepubliseer.
SGO Verslag	1867; 1870; 1894; 1895	
SGO Verslag	1966	<i>Enkele Beleidsaspekte, Departement van Onderwys. Kaap die Goeie Hoop.</i>

SGO Verslag	1966	<i>Ander gebeure van opvoedkundige belang, Departement van Onderwys, Kaap die Goeie Hoop</i>
Van Breda & Keet (geen voorletters bekend)	1957	Dagboek

RADIOPROGRAMME

Radio Sonder Grense: Opvoedkundige program aangebied deur Chris Swanepoel (14 April 1999)

KOERANTE EN TYDSKRIFTE

Die Burger 1999 Mei; 1999 September

Die Kultuurhistorikus 1992 Junie, Oktober; 1993 Junie; 1995 November; 1996 Junie; 1998 November

Die Unie 1998 Februarie, Mei

Korrels en Kaf 1995

Overberg Courant 1958 Oktober

Swellendammer 1991 September

Staatskoerant nr 8796

Tydskrif vir Volkskunde en Volkstaal 1997 November

1998 Junie

MONDELINGE BRONNE

Chamberlain, HR mnr.	1998	Black Prince straat 9, Wellington Beroep: Areabestuurder, Weskus; Afgetrede onderwyser Geboortedatum: 12/05/41 Onderhoud: 01/05/1998
Cronje, A mev.	1998	Posbus 59, Riviersonderend Beroep: Onderwyseres Geboortedatum: 27/04/1951 Onderhoud: 02/02/1998
Crous, J mnr.	1999	Merweda, Swellendam Beroep: Boer Geboortedatum: 11/03/1959 Onderhoud: 04/04/1999
De Wet, D mnr	1999	Laerskool Protem Leerling Geboortedatum: 21/07/1987
De Wet, I mev.	1998	Posbus 47, Villiersdorp Beroep: Huisvrou Geboortedatum: 02/02/1916

Onderhoud: 16/12/1998

De Wet, MJ mnr.

1998

Goereesoe, Swellendam

Beroep: Boer

Geboortedatum: 03/08/1953

Onderhoud: 1998

De Wet, T mnr.

1998

Posbus 47, Villiersdorp

Beroep: Afgetrede boer

Geboortedatum: 06/12/1915

Onderhoud: 15/12/1998

Du Toit, LMJ mnr.

Queenstraat, De Rust

Durbanville

Beroep: Afgetrede staatsamptenaar

Geboortedatum: 08/04/1923

Onderhoud: 11/07/1999

Du Toit, DV mnr.

Posbus 23, Varslug, Protem

Beroep: Boer

Geboortedatum: 07/11/1919

Onderhoud: 07/07/1998

Fenwick, M mev.

1999

Posbus 248, Bredasdorp

Beroep: Skoolhoof

Geboortedatum: 09/06/1962

Onderhoud: 1999

Human, JH mnr. (snr.)

1999

Van der Bylstraat 4, Bredasdorp

Beroep: Afgetrede Boer

Geboortedatum: 15/09/1930

Onderhoud: 19/01/1999

Human, JH mnr (Sextus)	1998	Adowa, Proteem Beroep: Boer Geboortedatum: 25/06/1956 Onderhoud: Desember 1998
Lamprecht, EJ mev.	1999	Kerkstraat 9, Swellendam Beroep: Afgetrede predikantsvrou Geboortedatum: 24/05/1935 Onderhoud: 09/04/1999
Le Roux, JP mnr.	1998	Huis Vrederus Villiersdorp Beroep: Afgetrede spoorweg- rangeerder Geboortedatum: 14/09/1921 Onderhoud: 20/12/1999
Lourens, CA mev.	1998	Vrederus te huis, Villiersdorp Beroep: Afgetrede huisvrou Geboortedatum: 19/05/1916 Onderhoud: 16/12/1998
Myburgh, H mnr.	1997 1998 1999	Ocean Viewrylaan 11, Struisbaai Beroep: Afgetrede skoolhoof Geboortedatum: 26/06/1942 Onderhoude: 14/07/1997; 15/12/1998; 12/07/1999
Myburgh, M me	1999	Laerskool Proteem, Leerling Geboortedatum: 16/09/1986

Onderhoud: 1999

Neethling, J mnr.	1999	Kreupelhoutweg 5, Bredasdorp Beroep: Afgetrede boer Geboortedatum: 07/07/1935 Onderhoud: 16/07/1999
Odendaal, AH mnr.	1999	Posbus 326, Morgenson, Swellendam Beroep: Boer Geboortedatum: 23/07/1935 Onderhoud: 12/01/1999
Odendaal, GJ mnr.	1999	Posbus 34, Proteem Beroep: Boer Geboortedatum: 09/11/1961 Onderhoud: 29/07/1999
Odendal, M mnr.	1999	Albatros woonstelle 2, Bredasdorp Beroep: Afgetrede Boer Geboortedatum: 10/10/1912 Onderhoud: 27/04/1999
Odendal, S mev.	1999	Albatros woonstelle 2, Bredasdorp Beroep: Huisvrou Geboortedatum: 28/06/1925 Onderhoud: 27/04/1999
Roodt, A mej.	1997	Greystraat 119, Dordrecht Beroep: Afgetrede Losieshuis eienares

Geboortedatum: 14/01/1912

Onderhoud: 02/07/1997

Rossouw, HW	1998	Posbus 6125, Uniedal, Stellenbosch Beroep: Afgetrede skoolhoof Geboortedatum: 13/06/1945 Onderhoud: 17/07/1998
Roux, A mnr.	1998	Die Erf, Posbus 28, Vyeboom Beroep: Boer Geboortedatum: 29/08/1939 Onderhoud: 16/12/1998
Sauerman, A mev.	1998	Maraistraat 12, Albertinia Beroep: Afgetrede boervrou Geboortedatum: 14/09/1907 Onderhoud: 03/12/1997
Strauss, A mej.	1999	Ratelfontein, Villiersdorp Beroep: Administratiewe Klerk Geboortedatum: 15/01/1973 Onderhoud: 07/07/1999
Strauss, RC mnr.	1999	Posbus 24, Proteem Beroep: Afgetrede Verkoopsman Geboortedatum: 21/10/1947 Onderhoud: 1999
Streicher, JM mev.	1999	Aandblom, Posbus 98, Swellendam Beroep: Boervrou Geboortedatum: 10/04/1936

Onderhoud: 01/08/1999

Streicher, SJ mnr.	1998	Posbus 2016, Rotary Park 70, Swellendam Beroep: Afgetrede boer Geboortedatum: 03/01/1928 Onderhoud: 08/07/1998
Theron, FA mnr.	1998	Ou Tol, Posbus 37, Vyeboom Beroep: Boer Geboortedatum: 13/03/1928 Onderhoud: 20/12/1998
Theron, JE mnr.	1999	Goedehoop, Posbus 40, Vyeboom Beroep: Boer Geboortedatum: 06/12/1972 Onderhoud: 1999
Theron, TP mnr.	1999	Ou Tol, Posbus 37, Vyeboom Beroep: Boer Geboortedatum: 07/09/1925 Onderhoud: 20/12/1998
Theron, L mev.	1999	Posbus 528, Grabouw Beroep: Sekretaresse Geboortedatum: 07/07/1959 Onderhoud: 1999
Van Tonder, JP mnr.	1999	Posbus 392, Bredasdorp Beroep: Kringbestuurder (Inspekteur)

Geboortedatum: 22/01/1948

Onderhoud: 1999

Wessels, AJ de V

1999

Schietpad, Napier

Beroep: Afgetrede Boer

Geboortedatum: 22/09/1915

Onderhoud: 21/10/1999

Wessels, LSK

1999

Sanddrift, Napier

Beroep: Boer

Geboortedatum: 07/10/1938

Onderhoud: 19/10/1999

Wessels, HduP mnr.

1998

Posbus 785, Bergweg, Hermanus

Beroep: Afgetrede boer

Geboortedatum: 06/08/1935

Onderhoud: 09/07/1998

BYLAE A

Handwritten musical notation on a five-line staff. The notation includes a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 4/4 time signature. The melody consists of a series of eighth and sixteenth notes, with a final measure containing a double bar line and a repeat sign. The word "SCROLLIE" is written in capital letters across the middle of the staff.

Handwritten musical notation on a five-line staff. The notation includes a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 4/4 time signature. The melody consists of a series of eighth and sixteenth notes, with a final measure containing a double bar line and a repeat sign. The word "SCROLLIE" is written in capital letters across the middle of the staff.

Handwritten musical notation on a five-line staff. The notation includes a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 4/4 time signature. The melody consists of a series of eighth and sixteenth notes, with a final measure containing a double bar line and a repeat sign. The word "SCROLLIE" is written in capital letters across the middle of the staff.

Moose & Driveway

1. O. Vrijboom Ik houd by eijde-
2. Die Sijde lood bring vrede-
3. Althoog door ei - e - berge

frag, die lyping waar Natuur is schoon; de vrucht-
aanmet is niet; die vrucht moet verlaten; die vrucht
daar, die vrucht stompie ver verby; word toege-

boom met dat onlaar; maar die school; maar de
weg, Fortaan ook; maar, die vrucht; maar de vrucht
rus ver burger; die vrucht; maar de vrucht

Handwritten musical score on ten staves. The notation includes treble and bass clefs, a key signature of one sharp (F#), and various musical symbols such as notes, rests, and dynamic markings (e.g., *f*, *fz*). The lyrics are written in Afrikaans and are partially obscured by ink bleed-through from the reverse side of the page.

Lyrics (from top to bottom):

- laan my baerplaas skoolplek, jaister dood: ons
- my.
- sal jou verleen met daad en woord, my baerplaas-
- skoolplek, jaister dood: ons sal jou verleen met
- daad en woord

[Handwritten notes on lined paper]

~~My dear place - school place~~
translating over

[Handwritten scribbles]

